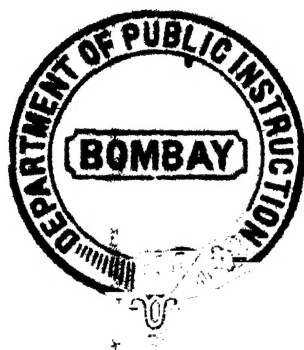

भूगोलविद्यानां मूलतत्त्वो.

भाग २.

कीमत ये आना.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART II.

BY

SIR T. C. HOPE, K.C.S.I.,

LATE EDUCATIONAL INSPECTOR, N. D.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED.

BY

SHAHIB MAHIPATRAM RUPRAM NILKANTH, C. I. E.,

DEPUTY TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Sixth Edition—30,000 Copies.

---

*Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.*

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1886.

(All Rights Reserved.)

Price Two Annas.

BOMBAY :

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCUL

મુંબઈ ઈલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

મૂળભૂત શિક્ષણ મૂલતત્વો.

ભાગ ૨.

આ

સર ટી. સી. હોપ.

આ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર ઉત્તરભાગ એએએ અવલંબ્યો હંતો
તે

પત્ર મહીપતરામ કપરામ નીલકંઠ, સી.આઈ.ઈ.

ફાન્સલેટર એજ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ એએએ મુધારી તૈયાર કર્યા.

છટ્ટી આવૃત્તિ—૩૦,૦૦૦ પ્રત.

કની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના રપ મા આકટ મુજબ નોંધેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેન્ટ સેક્રેટ્રી યુક ડીપો.

ઈસવી સન ૧૮૮૬.

સ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

ક્રીમત એ આના.

• મુંબઈ :

એન્ડ્રુકેશન સોસાયટીના છાપખાનામાં છાપેલું.

સૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની પદ્ધતિ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં આપી છે, તેજ આ ખીજ ભાગને લાગુ પડે છે. આ ચોપડી પણ પહેલા ભાગની જેમ ત્રણ પ્રકારના અક્ષરે છાપી છે. જે બાળ-શાળાના બાળકોમાં છે તે નિશાળિયાને ગોખવાનું છે, ગૂજરાતી માટા અક્ષરમાં છે તે અગત્યનું છે, પણ તેના રાખ્દે રાખ્દે મોઢે કરવાના નથી, તેના ભાવાર્થ નિશાળિયાએ યાદ રાખવો; ગૂજરાતી જીણા હરફમાં છે તે માત્ર શિક્ષકે પાઠ આપ્યાની પૂર્વે વાંચવું, અને તેમાંના સાર નિશાળિયાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં થોડા કે વધારે શીખવવો. પહેલીવાર શીખવતી વેળા થોડા કહેવો, કેમકે તે વખતે ગોખવાનું વધારે હોય તે જ્ઞાન આપ્યું હોય; કેટલાક માસ પછી તેજ જ્યારે પાઠ કરાવવાને ફરીથી ચલાવવામાં આવે ત્યારે એમાંના વધારે સાર કહેવો. બધા પ્રાંતોની વસ્તીની સંખ્યા, અને ક્ષેત્રફળ નાની ઉમરના બાળકોના સંખ્યાનું કહણ છે, માટે એ વગેરે જીણી બાબતો ઉપલા ધોરણને માટે રાખવી. મહેરબાન આટલીક સાહેબ ડેરેક્ટર આવ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના મંત્રેણ ગ્રંથપરથી વધારે સુધારે કર્યો છે.

અમદાવાદ,
આગસ્ટ, ૧૮૭૫.

} મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ.
ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી. પાર્ટમેન્ટ.

અનુક્રમણિકા.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૨ નો.

પ્રકરણ ૧ ભૂ. એશિયા.

(૧) બહુચિસ્તાન.....	૨
(૨) અફઘાનિસ્તાન.....	૨
(૩) ઈરાન.....	૩
(૪) અરબસ્તાન.....	૪
(૫) તુર્કસ્તાન.....	૪
(૬) તાર્તરી.....	૬
(૭) એશિઆઈ શિઆ.....	૭
(૮) જાપાન.....	૮
(૯) ચીનાઈ રાજ્ય.....	૯
(૧૦) હિંદી ચીન.....	૧૧
(૧૧) સિંહલદીપ કે લંકા.....	૧૨

પ્રકરણ ૨ ભૂ. ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

(૧) હિંદુસ્તાન.....	૧૫
(૨) દક્ષિણ.....	૧૭

પ્રકરણ ૩ ભૂ. ભરતખંડના રાજ્યવિભાગ.

(૧) મુંબઈ ઈલાકા (પહેલા ભાગમાં વર્ણવ્યાછે).	
(૨) મદ્રાસ ઈલાકા.....	૨૩

(૩) જૈસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો	૨૫
(૪) હૈદરાબાદ અને વરાડપ્રાંત	૨૭
(૫) મધ્યપ્રાંતો	૨૮
(૬) મધ્યહિંદ એજન્સિસ	૩૧
(૭) રજપૂત સંસ્થાન	૩૨
(૮) પંજાબપ્રાંત	૩૪
(૯) વાયવ્યપ્રાંતો	૩૭
(૧૦) અયોધ્યાપ્રાંત	૪૦
(૧૧) બંગાળા ઈલોકો	૪૨
(૧૨) આસામ	૪૬
(૧૩) સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો, ઈત્યાદિ	૪૭
(૧૪) પોર્તુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો	૪૮

પ્રકરણ ૪ થું. યુરોપખંડ.

(૧) ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ	૫૦
(૨) ફ્રાન્સ	૫૩
(૩) સ્પેન	૫૪
(૪) પોર્ટુગલ	૫૫
(૫) બેલ્જિયમ	૫૬
(૬) હોલેન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ	૫૭
(૭) જર્મની	૫૮
(૮) ડેન્માર્ક	૬૦
(૯) સ્વીડન અને નાર્વે	૬૦
(૧૦) યુરોપી રુશિયા	૬૨
(૧૧) આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ	૬૪

(૧૨) સ્વિત્ઝર્લંદ	૫૪.
(૧૩) ઈટાલિ.....	૬૬
(૧૪) યૂરોપી તુર્કસ્તાન	૬૭
(૧૫) ગ્રીસ.....	૬૯

પ્રકરણ ૫ મું. આફ્રિકાખંડ.

(૧) ઉત્તર આફ્રિકા	૭૦
(૨) પશ્ચિમ આફ્રિકા..	૭૩
(૩) દક્ષિણ આફ્રિકા.....	૭૬
(૪) પૂર્વ આફ્રિકા	૭૭
(૫) મધ્ય આફ્રિકા	૭૮
(૬) આફ્રિકાના દીપો	૮૦

પ્રકરણ ૬ હું. અમેરિકાખંડ.

ઉત્તર અમેરિકા.

(૧) કાનદા ઈલાકો	૮૨
(૨) યુનૈતેદ રાજ્ય	૮૩
(૩) મેક્સિકો.....	૮૫
(૪) મધ્ય અમેરિકા	૮૬
(૫) દીપો.....	૮૬

દક્ષિણ અમેરિકા.

(૧) કોલંબિયા	૮૮
(૨) વેનેઝૂઇલા.....	૮૮
(૩) બ્રેઝિલ.....	૮૮

(૪) ગિયાના	૮૯
(૫) બ્રાઝિલ.....	૮૯
(૬) પેરુ	૮૯
(૭) બોલિવિયા	૯૦
(૮) ચિલી	૯૦
(૯) લાપ્લાતા	૯૦
(૧૦) પારાગુવાઈ	૯૧
(૧૧) ઉરુગુવાઈ	૯૧
(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણદ્વીપો	૯૧

પ્રકરણ ૭ મું. ઓશિયાન્યા.

(૧) મલયેશ્યા કે મલય દ્વીપો.....	૯૨
(૨) આસ્ટ્રેલેશિયા	૯૩
(૩) મિક્રોનેશિયા.....	૯૫
(૪) પોલિનીશિયા.....	૯૬

ભૂગોળવિદ્યા.

ભાગ ૨ જો.

પ્રકરણ ૧ લું.

અશિઆ.

એશિઆની સીમા-ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે યૂરલ, પર્વત, યૂરલનદી, કાસ્પી સમુદ્ર, કાકેસસ પર્વત, કાજો સમુદ્ર, માર-મોરા સમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, ભૂમધ્ય સમુદ્ર, સુવેજની નહેર, અને રાતો સમુદ્ર; દક્ષિણે હિંદીમહાસાગર અને પૂર્વે પાસિફિક મહાસાગર છે.

વસ્તી અને વિસ્તારમાં આરે ખંડોમાં સર્વથી મોટા એશિઆ છે. એશિઆ અને યૂરોપ એકઠા છે. પહેલાં એશિઆ આફ્રિકા જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી જોડાયેલા હતા. હમણાં એ સંયોગી-ભૂમિને ખોદીને નહેર કરી છે તેથી રાતો સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર જોડાઈ ગયેલા છે. સન ૧૮૬૯ માં વહાણોને જવા આવવાને માટે એ નહેર તૈયાર થઈ. અમેરિકા અને એશિઆની વચ્ચે એહરિંગ-ની સામુદ્રધુની છે. એશિઆના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

૧. રુશિયા.	૭. અશિઆઈ રુશિઆ.
૨. અફગાનિસ્તાન.	૮. જાપાન.
૩. હરાન.	૯. ચીનઈ રાજ્ય.
૪. અરબસ્તાન.	૧૦. હિંદી ચીન.
૫. અશિઆઈ તુર્કસ્તાન.	૧૧. સિંહલદ્વીપ કે લંકા.
૬. તાર્તરી.	૧૨. મરતખંડ કે હિંદ.

એશિઆના મુખ્ય સમુદ્રો:—

૧. અરબસ્તાન અને આફ્રિકાની વચ્ચે રાતો સમુદ્ર.

૨. હિંદુસ્તાન અને અરબસ્તાનની વચ્ચે અરબી સમુદ્ર.
  ૩. હિંદુસ્તાન અને હિંદી ચીનની વચ્ચે બંગાળનો સમુદ્ર.
  ૪. ચીનની દક્ષિણે ચીનાઈ સમુદ્ર.
  ૫. ચીન અને કોરીઆની વચ્ચે પીચો સમુદ્ર.
  ૬. કોરીઆ, ચીનાઈ તાર્તરી, અને જાપાનની વચ્ચે જાપાની સમુદ્ર.
  ૭. સૈબીરિઆ અને કામસ્કાટકાની વચ્ચે ઓકોટસ્કનો સમુદ્ર.
  ૮. કામસ્કાટકા અને અમેરિકાની વચ્ચે વેર્હિંગનો સમુદ્ર.
- નાના સમુદ્ર, ઉપસાગર, અખાત, અને સામુદ્રધુની જે દેશમાં છે તે દેશને લગત જણાવવામાં આવશે.

(૧) બલૂચિસ્તાન.

મુખ્ય શહેર કિલાન છે.

બલૂચિસ્તાન સિંધની પશ્ચિમે છે. એ પહાડી મૂલક છે. એની અને સિંધની વચ્ચે હાલા પર્વત છે. મુસલમાની ધર્મ પાળનારી અનેક જાતો એમાં વસે છે. તે લોકોના રાજ્ય-વહીવટ તેમના સરદારો કરે છે. એ સરદારોમાં ખિલાતનો સરદાર મોટો છે. ખિલાત શહેર સરહદ ઉપર છે. બલૂચી લોક વગડાઉ હોઈ એતીની દરકાર રાખતા નથી. તેઓ ઘેટાં અને ઢોર ધણાં રાખે છે. બોલન ધાલને માર્ગે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ચામડાં, ઊન, ઇલાદિ વેચવા આવે છે, અને તેના બદલામાં કેટલોક કાચો *માલ લઈ જાય છે.

(૨) અફગાનિસ્તાન.

એ દેશ અફઘનિસ્તાનની ઉત્તરે અને પંજાબના વાયવ્ય કોણમાં છે. અફઘાનિસ્તાન અને પંજાબની વચ્ચે સુલેમાન પર્વતો આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વત સુલેમાન અને હિંદુકુશ છે. મુખ્ય નદી કાબુલ છે.

મુખ્ય શહેરો કાબુલ, ગિજની, કંદહાર, ને હેરાત.

મુસલમાની ધર્મ પાળનારી ધણી જાતો એમાં વસે છે. તેઓમાંના ધણાંખરાની ભાષા પુખતુ કે પખતુ છે. એમાં કેટલાક રસાળ પ્રદેશ છે. પરંતુ ધણાંખરા ભાગમાં પહાડ અને જંગલો છે. ઉત્તરે હિંદુકુશની લાંબી દેશ ઊંચો છે. હિંદુકુશની લંબાઈ ૭૦૦ મૈલ છે. એ પર્વતની એક તરફ અફઘાનિસ્તાન અને કાશ્મીર તથા બીજી તરફ તાર્તરી છે. અ-

* જના ઉપર કાશ્મીરી લગાડેલી નહિ તે; ખેતરમાંથી કે ગાડપરથી ઉતરેલો તે.

હિંના રાજ્યને અમીર કહે છે અને તેની રાજધાની કાબુલ નદીને કાંઠે કાબુલ શહેર છે. એ નદી સિંધુ નદીને મળે છે. ગિજની અને કંદહાર કોટબંધ પ્રખ્યાત શહેરો છે. ઉત્તરમાં બલ્ક શહેરનું ખંડેર છે તેમાં આગળ વેપાર ટીક ચાલતો; અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે હેરાત શહેર અને સેંકસ્તાન પ્રાંત છે. એ શહેર અને એ પ્રાંતને માટે ઇરાનના શાહ અને અફઘાનના અમીરોને લડાઈ ચાલી હતી. ખેબર ધાતની વાટે અફઘાન લોક પંજાબ નેડે મોટા વેપાર ચલાવે છે. તુર્કસ્તાન તથા ઇરાન નેડે તેઓ વેપાર કરે છે. ઘોડા અને મૂંડો મેવા વગેરે આપી તેને બદલે કાપડ તથા બીજો માલ લે છે.

(૩) ઇરાન.

અલ્બનિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાનની પશ્ચિમે ઇરાન નામે ત્રીજી મુસલમાની ધર્મ પાળનારો દેશ છે. ઇરાનની ઉત્તરે ઈર્ચા પર્વતો નામે કુર્દિશ તથા કાસ્પીસમુદ્રને કાંઠે એલ્પર્સ પર્વતો છે. દક્ષિણે ઇરાની અખાત એને અરબસ્તાનથી જુદા પાડે છે.

મુખ્ય શહેરો—તેહરાન, હસ્પહ્બન, શિરાજ, તબ્રીજ, યહ્દ, અસ્તરા-બાદ, મશહ, બુશીર.

મુખ્ય ખેડ—કરક, કિશ્મ, અને ઓર્મેજ.

એ દેશમાં પશ્ચિમ તરફનો ધણીક મૂલક તથા કાસ્પીસમુદ્રને કિનારે આવેલી કેટલીક જમીન રસાળ છે, પરંતુ બાકીના મૂલકમાં રણ છે. એના રાજ્યને શાહ કહે છે અને તેની રાજધાની તેહરાન છે. ઈસ્પહાન એ આગલા વખતમાં રાજધાનીનું શહેર હતું અને તેની પૂર્વે શિરાજ છે તેમાં પ્રથમ રાજગાદી હતી. સાદી અને હાજી નામે પ્રખ્યાત કવિ એ જેલ્લા શહેરમાં જન્મ્યા હતા. હાલ એ શહેરનો દારૂ વખણાય છે. યહ્દ કરીને મોટું નગર છે તેમાં જરતોસ્તી ધર્મ પાળનારા પારસીઓ હજી વસે છે. ધણા પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવીને રહેલા છે. ઉત્તરમાં તબ્રીજ કસ્બો છે તે રશિયા અને તુર્કસ્તાન નેડે વેપાર ચલાવે છે. અસ્તરાબાદ અને કાસ્પી સમુદ્રના કાંઠાપરનાં બીજાં શહેરો રશિયા નેડે વેપાર કરે છે. પૂર્વમાં મશહ નગર છે તે તાત્તરી અને હેરાત નેડે વેપાર કરે છે. ઇરાની અખાતપર બુશીર બંદર છે તેનો વેપાર હિંદુસ્તાન નેડે છે. એ અખાતમાં ત્રણ પ્રખ્યાત ખેડ છે તેમાંનો કરક ઇરાનના તાબામાં છે. તેની આસપાસથી મોતી નીકળે છે. કિશ્મ અને ઓર્મેજ એ મસ્કતના ઇમામને તાબે છે. પહેલાં ઓર્મેજ ખેડ પોર્તુગીઝ લોકના કબજામાં હતો ત્યારે તેમાં કિલ્લા કોટ હતા અને વેપાર પણ મસ હતો. ઇરાનના ઘોડા અને ફૂતરા વખણાય છે. એ દેશમાંથી પરમૂલ્ય ખાતે મેવા, શેશમી, સૂતરાઈ, અને ઊનના ગલીયા, શેતરંજ, ચામડાંનો બનાવેલો સામાન, ધરેણાં, અત્તર, કેશર, તલવાર, કદાર, વગેરે હથિયાર, કાચ, બરછીઓ, ધણીક ઉપયોગી ધાતુઓ, મુંદર આરસ, પેરોજ વગેરે માત્ર પરબંદર ખાતે ચડે છે. એના બધલામાં ગળી, ખાંડ, હીરા, માથેક વગેરે રત્ન, વિલાપતી કાપડ તથા બીજો માલ હિંદુસ્તાનમાંથી જાય છે.

(૪) અરબસ્તાન.

ઇરાનની પશ્ચિમે એ મોટો દ્વીપકદ્દ છે. એની અને આફ્રિકાની વચ્ચે લાલ સમુદ્ર છે. આખલમાંડખની સામુદ્રકુની વડે લાલસમુદ્ર હિંદી મહાસાગર જોડે જોડાયેલો છે.

દ્વીપ—બહરૈન વેટ.

ભૂશિર—અબિકોણમાં રાસ અલહદ ભૂશિર.

મુખ્ય શહેરો—મક્કા, મદીના, મોસ્લા, મસ્કત અને જેડો.

ઇરાનને યુગતા શીયા કદ્દા તે સિવાય ઇરાની અખાતમાં અરબસ્તાનને લગતો બહરૈન ખેટ છે. મોંતી ઉત્પન્ન કરનારા કાલુ નામે દ્વીપવાળા જીવ એની આસપાસ દરિયામાં વસે છે, તેને માટે એ વિખ્યાત છે. અરબસ્તાનની દક્ષિણે મોડોદ્રા નામે મોટો ખેટ છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠા તરફ ફેલાયેલા પહાડો એ દેશમાં છે. એ પર્વતોના ઢાળ રસાળ છે. એની માટેલી તરફનો દેશ ધણુ કરીને ઊંચક છે. એ ઊંચક ભાગમાં ડોહ ડોહ ટેકાણે લીલોતરીવાળી જગ્યા છે અને ત્યાં મીઠા પાણીના ફૂવા છે. એના સઘળા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર ઇસ્તાંબુલનો સુલતાન ઘરો રાખે છે. એમાં હિડજ્જ અને યમન વગેરે પ્રાંતો છે. એ ભાગમાં કેટલાંક પ્રખ્યાત સ્થળો છે. હિડજ્જની રાજધાની મક્કામાં હજરત મહમદનો જન્મ થયો હતો. સુલતાન મોક્કામાં એ શહેર સર્વથી પ્રખ્યાત છે. રાતા સમુદ્રમાં જોડો નામે ખંદર છે ત્યાંથી મક્કા જવાય છે. મક્કાની ઉત્તર મદીના છે તેમાં પેગંબરની કબર છે. યમનમાં મોખા ખંદર છે તેમાં કિલ્લા ડોહ છે. અહિંનાં ખૂન સર્વથી ભારાં છે, અને તેનો વેપાર ઘણો ચાલે છે. યમનની પછી હદમૈત પ્રાંત છે તેમાંનો મુખ્ય એડન કસ્બો ઇંજેનનો છે. હદમૈતની પછી આમાન પ્રાંત છે. તેની રાજધાની મસ્કત છે. અહિંના હડિમને ઇમામ કહે છે. મસ્કત ખંદર છે અને તેને કિલ્લાડોહ છે. એ ઇમામનો અમલ આખા આમાન પ્રાંત ઉપર ચાલે છે. ઇરાનના કાંઠાપર પણ એના તાખાનું એક સંસ્થાન છે. મધ્ય ભાગમાં જાહલાલ નામનું એક ખીજો પ્રાંત છે, તેને નન્દ કહે છે. એ ઊંચો પ્રદેશ છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે, અને ત્યાંની ભૂમિ રસાળ છે. રિયાદ એની રાજધાની છે. રિયાદનો હડિમ ઘોડા ઉછેરવામાં નામીયો છે. દેશોદેશમાં અરબસ્તાનના ઘોડા નામાંકિત છે. ત્યાંનાં ઊંટ અને સાંઢીઓ પણ પ્રખ્યાત છે. દેશની વસ્તી વગડાઈ અને વિકસાળ છે. બદાલીન નામે ધણી ભટકતી ટાળીઓ છે તેઓ સ્વતંત્ર છે. તેમના સરદારને શેખ કહે છે. વેપારીઓના કાફલાને એ ભટકતી ટાળીઓ ભટકે. અરબસ્તાનમાંથી મુખ્યત્વે ઘોડા, અનેક જાતના શુંદર, અને ખૂનઘણા પરમૂલક ચંદે છે.

(૫) તુર્કસ્તાન (અશિઆનું.)

ઇસ્તામ્બુલ કે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના સુલતાનને તાબે અરબસ્તાનનો કેટલોક ભાગ છે. તે ઉપરાંત અરબસ્તાનની ઉત્તરે

આવેલા દેશ પણ તેના કબજામાં છે. અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન કહેછે. એમાં ચાર પ્રાંત છે.

૧. અફઘાનિસ્તાન (અફઘાનિસ્તાન). મુખ્ય શહેર કાબુલ છે.

એ પ્રાંત વાચન્ય ખૂણામાં છે. એમાં ઘણા પર્વત છે. એ કાળા સમુદ્ર અને ભૂમધ્ય સમુદ્રની વચ્ચે છે. મુખ્ય શહેર-કાબુલ છે. એ આખા દેશની રાજધાની છે અને ધૂરપના વેપારનું મથક છે. એ પ્રાંતમાં રેશમ, રૂ, અને ઊનનાં કારખાનાં છે. એમાં અંગોરા નામે બકરાં થાયછે તેના વાળ શાલ બનાવવાના કામમાં ઘણા સારા છે. એમાંથી પૂરેરૂઆત અફીષ, અનાજ, મદિરા, અને મેવા જાયછે. લોહચુંબક, ત્રાંબુ, વગેરે ખનિજોને માટે એ પ્રાંત પ્રખ્યાત છે.

એશિઆઈ અફઘાનિસ્તાનના કાંઠાપર ઘણાક બેટ છે તેમાંના કેટલાકનાં નામ લિસ્ઘાન, સામોસ, કોસ, પશ્ચિમ કાંઠે રોહસ, અને દક્ષિણ કાંઠે સૈપ્રસ. આ સૈપ્રસ બેટ ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે.

૨. સીરિઆ. એ એશિઆઈ અફઘાનિસ્તાનની દક્ષિણે છે. સીરિઆના પશ્ચિમ ભાગમાં લિબનાન પર્વત છે. એક છેડે એશિઆઈ અફઘાનિસ્તાન તારસ પર્વત છે અને બીજા છેડે અરબસ્તાન છે. સીરિઆના પૂર્વ ભાગમાં તમામ રણ છે.

સીરિઆની રાજધાની દમસ્ક (દમાસ્કસ) છે. અલેપો, અને જેરુસલમ બીજાં શહેર છે.

કુનિયામાં સર્વથી જૂનું શહેર દમસ્કને ગણેછે. એમાં વેપાર પથ ટીક ચાલેછે. ઉત્તરમાં અલેપો (હલેપ) નગર છે તેમાં પથ ઘણો વેપાર છે. પ્રાચીન કાળમાં ભરતપોડ, ઇરાન, અને અરબસ્તાનનો માલ ધૂરોપમાં જળમાર્ગે ન જતાં સ્થળમાર્ગે જતો હતો. તેની વાટ સીરિઆમાં હતી તેથી ત્યાં તેવારે બીજાં ઘણાં મોટાં શહેરો હતાં. સીરિઆન દક્ષિણ ભાગને પાલેસ્ટીન કહેછે. પ્રથમ એમાં યાહુદી લોકો વસતા. હાલમાં તો એ લોકો આખી પૃથ્વીપર વીખરાઈ ગયેલાંછે. પાલેસ્ટીનમાં હજરત ઇસુખ્રિસ્તનો અવતાર થયો હતો. પાલેસ્ટીનની રાજધાની પહેલાં જરુસલમ હતું. એ પ્રાંતની જઈને નદી ઇતિહાસમાં મશાહૂર છે. એ નદી જૂતસરોવરને મળેછે. એ ખારું સરોવર છે. એના પાણીને બહાર નીકળી જવાનો માર્ગ નથી. એ સરોવરમાં માછલી જીવતાં નથી તથા કાંઈ જાડ પથ ઊગતાં નથી. રેશમ, સૂતર, અને ઊનના વણાટને માટે સીરિઆ પ્રખ્યાત છે. સાણ, વાંદળી, તમાકુ, અનાજ, મેવા, અને પરવાળાં સીરિઆમાંથી બીજાં દેશોમાં જાયછે. સીઆ અને ટાયર નામે પ્રાચીન કાળમાં મોટાં વેપાર કરનારાં શહેર હતાં. તેમાં પ્રથમ કાચ બન્યો એવું કહેવાયછે. એ બંદરનાં વહાણો જૂના વખતમાં મોટી સંખ્યા કરતાં.

૩. ત્રીજા પ્રાંતમાં બલજજીરા, ઇરાકઅરબી, અને તુર્કી કુર્દી-

સ્તાન છે. મુખ્ય નદીઓ-તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ. મુખ્ય નગરો-બગદાદ અને બસ્રા.

સીરિઆના રશ્મી અને ઇરાનની વચ્ચે એ પ્રાંત* આવેલો છે. તિગ્રિસ અને યુફ્રતિસ એ બે મોટી નદીઓનો બધો પ્રદેશ આ પ્રાંતમાં છે. તારસ પર્વતમાંથી નીકળી ઇરાની અખાત ભણી વહેતાં એ નદીઓનો સંગમ થાય છે. એ નદીઓને લીધે એ પ્રાંતની ધર્ણાબરી ભૂમિ રસાય અને પાર્થીથી ભરપૂર છે. તિગ્રિસ નદી ઉપર બગદાદ શહેર છે તે આ પ્રાંતની રાજધાની છે. મુસલમાન ધર્મના અગ્રિમ એટલે મુખ્ય ધર્મગુરૂની રાજ્ય-ગાદી આગળ એમાં હતી. વેપારને માટે પણ એ પ્રખ્યાત હતું. યુફ્રતિસ નદીને કાંઠે ખસ્તા બંદર છે તે હાલ ઇરાન અને હિંદુસ્તાન જોડેના વેપારની મુખ્ય જગ્યા છે. પ્રાચીન કાળમાં એક મોટા રાજ્યની રાજધાની ખાબિલન શહેર હતું. એ શહેર પણ આજ લાગમાં હતું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩માં જગત્ વિખ્યાત સિકંદર નામે મોટા વિજયી રાજાધિરાજનું મૃત્યુ ખાબિલનમાં થયું હતું. ખાબિલનની ઉત્તરે વધારે જૂની રાજધાની નાનેવે નામે શહેર હતું.

* એતી, ૩ અને રેશમનો વચ્ચાટ અને તાંબાના ઘાટ કરવા એ લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ છે.

૪. આર્મીનિઆ. એ પહાડી મૂલક રૂશિઆના પાદશાહે તુર્કી મુલતાન કનેથી જીતી લીધે છે. 'એમાં કેટલીક જગ્યા ખાણ છે. એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની ઈશાન કોણમાં અને રૂશિઆના મૂલકની અગ્નિકોણમાં એ છે. અર્જેરુમ મુખ્ય શહેર છે. એ પણ વેપારને માટે જણાયલું છે. કાળા સમુદ્રને કાંઠે ત્રેબિઝાંડ નામે મોટું બંદર છે. સૂતરાઉ લગડાંપર રતો રંગ એ દેશમાં સરસ ચઢવે છે. બીજા પ્રાંતોની જેઠે એની જમીનમાં પણ ઉપયોગી ધાતુઓ છે. આર્મીનિઆની દક્ષિણે બાન નામે મોટું સરોવર છે.

(૬) તાર્તરી.

તાતાર એટલે તુર્ક લોકના અસલ મૂલકને તાર્તરી કહે છે. એનું ખીળું નામ તુર્કસ્તાન છે. જિંધીસખાન, તૈમુર, અને બીજા કેટલાક વિજયી મહારાજા એ દેશના હતા. તાર્તરી અહિં જોતાં કારખી સમુદ્રથી તે ચીન સુધી અને દક્ષિણમાં હિંદુકુશ અને કંવેનલન પર્વતથી ઉત્તરમાં સૈબીરિઆ સુધી છે. વાયવ્ય ખૂણામાં તાર્તરીનું મોટું મેદાન છે. પૃથ્વી ઉપર મોટામાં મોટું સરોવર કાસ્પી સમુદ્ર

* પૂર્વે એ પ્રાંતને મેસોપોતામિયા અથવા નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ કહેતા.

નામે છે તે એમાં છે. તે સિવાય આરલ, બલકાસ, તથા ખીન્ન સરોવરો ધણાં છે. આ મેદાનમાં ઘણું પર્વતો કાણું રેતીનાં રણ છે. માત્ર આમુ (આક્સસ) ને સિરદર્યા (સિહૂન) એ બે નદીઓને કાંઠે લીલોતરી ઊગે છે. એ નદીઓ આરલ સમુદ્રને મળે છે. તાર્તરીનો દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગ બધો પહાડી છે. હિંદુકુશમાંથી વેલૂરતાગ અને થીઆનજાન ના મોટા પર્વતોનો આરંભ થાય છે, અને તેઓ આલતાઈ પર્વત સુધી આલ્યા જાય છે.

તાર્તરીના ચાર વિભાગ કરી શકાય. ૧. દક્ષિણ તાર્તરી (રશિઆ જુઓ), ૨. પશ્ચિમ તાર્તરી, ૩. પૂર્વ તાર્તરી, ૪. ચીનાઈ તાર્તરી (ચીન જુઓ).

પશ્ચિમ તાર્તરી.—મુખ્ય શહેરો—ચોંકારા, ચીવા, અને ચોંકંડ.

અસલમાં જોને સ્વતંત્ર તાર્તરી કહેતા તેનો એક ભાગ પશ્ચિમ તાર્તરી છે તે રશિઆની સત્તા નીચે છે. લડાકોઓમાં ઘણાંપણ તાતાર સરદારોને હરાવી રશિઆએ તેમનો પુષ્કળ મૂલક લઈ લીધો છે. હાલમાં મુખ્ય સરદાર બોખારાનો ખાન છે. બોખારા શહેર મુસલમાની વિદ્યાને માટે પ્રખ્યાત છે. ખીવા અને બોકંડ નામે પશ્ચિમ તાર્તરીમાં ખીન્ન બે મોટાં શહેર છે. એ દરેક શહેર પર રશિઆના પાશ્વરાહને તામે રહી ખાન નામે સરદાર અમલ કરે છે. ખીવા વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. બોકંડ એ મહાન ખાખર નામે દિલ્લીના પાશ્વરાહનો મૂલક હતો. બોખારાની દક્ષિણે મેર્વનાં ખંડેરો છે. એ શહેર પહેલાં ઇરાની શાહની રાજધાની હતી.

પૂર્વ તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—કાશગર, ચારકંડ, અને ચોંકાન.

મુખ્ય નદી—ચારકંડ.

પહેલાં પૂર્વ તાર્તરી ચીનાઈ તાર્તરીનો ભાગ હતું. પરંતુ હાલમાં મુસલમાન હકિમના તાબા હેઠળ એ સ્વતંત્ર છે. એ મૂલક બેલૂરતાગ નામે પર્વતો વડે પશ્ચિમ તાર્તરીથી અને થીઆનજાન પર્વત વડે રશિઆના તાર્તરીથી જુદા પડેલો છે. પૂર્વે જોખીનું રણ ચીનાઈ રાજધાની એને જુદા પાડે છે. ચાકૂલ બેગની રાજધાની કાશગર છે. ચારકંડ અને બોતાન નામે ખીન્ન મોટાં શહેર એમાં છે. ચારકંડ નામે એક જ નદી એમાં છે, તે પૂર્વ તરફ રણ માંહેલા સરોવરમાં વહે છે. કાશગરને રસ્તે હિંદુકુશ અને કાશગરમ પર્વત ઉપર થઈ હિંદુસ્તાન જોડે એ મૂલકનો વેપાર ચાલે છે.

(૭) એશિઆઈ રશિઆ.

એશિઆઈ રશિઆમાં ત્રણ દેશ છે. ૧. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણનો મૂલક, ૨ સીબીરિઆ, ૩ તાર્તરીનો ઉત્તર ભાગ.

ક્રોડેસ પર્વતની દક્ષિણેના મૂલક યૂરોપ અને એશિઆને જુદા પાડે છે. એની રાજધાની તિબેતિસ વેપારને માટે પ્રખ્યાત છે. એરિવાન નામે ખીજું મોટું શહેર એમાં છે. ૭૦ વર્ષ ઉપર ઇરાન પાસેથી રૂશિઆએ આ મૂલક લઈ લીધો હતો.

એશિઆનો સકળ ઉત્તર ભાગ સેબીરિઆ છે. યૂરલ પર્વત અને યૂરલ નદી યૂરોપથી અને આલતાઇ પર્વત અને આમૂર* નદી ચીનાઇ રાજ્યથી એને જુદા પાડે છે. સાનું, રૂપું, વગેરે પાતુઓ આલતાઇ અને યૂરલ પર્વતમાંથી જડે છે. આમૂર સિવાય પૂર્વમાં ચોબી, યેનેસી, અને લીના નદીઓ છે. તેઓ આલતાઇ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઇ ઉત્તર મહાસાગરને મળે છે. ચોબીનો અખાત ઉત્તર મહાસાગરની અને અનારીરનો અખાત પાસિફિક મહાસાગરની શાખા છે. સેબીરિઆના ઉત્તર અને પૂર્વકાંઠાની આસપાસ ઘણા દ્વીપ છે જેમાં મુખ્ય સગેલિઅન છે. સેબીરિઆ અને સગેલિઅનની વચ્ચે તાર્તરીનો અખાત છે તેથી જાપાની સમુદ્ર અને ઓકાઇદસ્કનો સમુદ્ર જોડાયેલા છે. ઓકાઇદસ્કનો સમુદ્ર અને કામસ્કાટ્કાનો સમુદ્ર એ બેની વચ્ચે કામસ્કાટ્કાનો દ્વીપકૂલ છે. કામસ્કાટ્કાના દક્ષિણ ખિંડુને લોપાટકા જુશિર કહે છે અને સેબીરિઆના ઇરાન ખિંડુને પૂર્વ જુશિર કહે છે.

મુખ્ય શહેર—તોચોલ્સ્ક અને ઇર્કૂત્સ્ક.

મુખ્ય સરેવર—વેકલ.

પશ્ચિમ અને પૂર્વ એવા સેબીરિઆના બે ભાગ કરેલા છે, તેમાં પશ્ચિમ ભાગની રાજધાની તોમોલ્સ્ક છે અને પૂર્વની ઇર્કૂત્સ્ક છે. બંને ભાગમાં શિયાળો ખડુ લાંબો અને સખ્ત છે. પશ્ચિમ ભાગમાં તો મોટાં મોટાં ખારા પાણીનાં રથ છે. પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, તથાપિ દક્ષિણમાં રસાળ ખીણો છે. એથી તરફ બેકવ નામે ખીણ પાછીનું સરેવર છે તેના ન્વું મોટું આખી દુનિયામાં એક નથી.

રુશિઆનું તાર્તરી—મુખ્ય શહેરો—તાસ્કંદ અને સમરકંદ.

સિરદ્યા નદીને કાંઠે કાંઠે આવેલો મૂલક ત્યાંના ખાનો પાસેથી રૂશિઆએ જીતી લીધો છે તેને રૂશિઆનું તાર્તરી કહે છે. એમાં સૌથી મોટું શહેર તાસ્કંદ છે. પરંતુ સૌથી વધારે પ્રખ્યાત સમરકંદ છે. એ છેલ્લું શહેર બોખારાની પાસે દક્ષિણમાં છે. એ તે સુરની રાજધાની હતી અને એમાં તેની કબર છે.

(૮) જાપાન.

ચાર મોટા અને ખીજા ઘણા નાના દ્વીપો મળીને જાપાન દેશ થયેલો છે. એ બેટની અને તેની પાસેના એશિઆના મૂલક નીચે જાપાની સમુદ્ર છે. નિફોન અને યસો એ સર્વેથી મોટા બેટ છે.

નિશોનમાં યદો શહેર છે તે હાલ રાજધાની છે અને નાગાસાકી મુખ્ય બંદર છે.

* આમૂર નદીનો અગ્નિદક્ષિણ તરફનો કાંઠો ચીન પાસેથી રૂશિઆએ હાલમાં જીતી લીધો છે.

રાજ્ય કુશાર પાશ્વરાને મુકરો (પૂજ્ય) કહે છે. હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય બીજા-
આના બધા દેશો કરતાં એમાં વસ્તી વધારે છે. સોડા બુદ્ધિવાન છે તથા વિદ્યા દુનરમાં
પ્રવીણ છે. તલવાર, ચીનાઈ વાસથ તથા લખેટલાં વાસથ મારાં બનાવે છે. દેશની ભૂમિ
રસાળ છે અને એમાં સોનું, રૂપું, તાંબું, અને ડોપલા મસ નીકળે એવી ખાણો છે.

(૧) ચીનાઈ રાજ્ય.

વિસ્તારમાં ચીનનું રાજ્ય દુનિયામાં વીજે નંબરે છે. ખૂટેલે
નંબરે ઈંગ્લાંડનું રાજ્ય અને બીજે નંબરે રૂશિઆનું છે.
વસ્તીમાં ચીન સર્વથી ઘટીઆનું છે. એ રાજ્યમાં લગભગ
૪૮ કરોડ માણસની વસ્તી છે.

ચીનાઈ રાજ્યના પેટામાં શુદ્ધ ચીન દેશ, ચીનાઈ તાંતરી (મોંગો-
લિઆ સહિત) અને તિબેટ. શુદ્ધ ચીન અને તિબેટની વચ્ચે
યૂનલિંગ નામે ઊંચો પર્વત છે. પેદહો, હોઆંગહો, યાંગસેક્યાંગ અને
કંતાન નામે મોટી નદીઓ એ પર્વતોમાંથી વહે છે. ચીનના
રસાળ પ્રદેશમાં થઈને તેઓ પાસિફિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય એટ-હેનાન અને ફારમોસા. ફારમોસા ચીના અને ચી-
નાઈ સમુદ્રની વચ્ચે હોઈતેની અને ચીનની વચ્ચે ફારમો-
સાની સામુદ્રધુની છે.

મુખ્ય શહેર-પેકિન રાજધાનીમાં પાદશાહ રહે છે. બીજું
મોટું શહેર નાનકિન યાંગસેક્યાંગ નદીને કાંઠે છે. એમાં દુનરનાં
કારખાનાં ઘણાં છે. નાનકિનની પાસે જાંગહાય અને દક્ષિણમાં
કંતાન એ બે મુખ્ય બંદર છે.

ચા, ખાંડ, રેશમ, સૂતરાઈ કાપડ, રમકડાં, મખમલ, સાદીન, ચીનાઈ વાસથ, વગેરે
પરદેશ ખાતે જાય છે. ભરતખંડનું અધીય ચીનમાં બહુ ખપે છે. કંતાન નદીના મુખ આગળ
હોંગકોંગ બેટ છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે. મકાઈ બેટ પોર્તુગીઝ લોકના હાથમાં છે. ચીના લોક
દોશિઆર અને ઉચીલી છે. દેશમાં ઘણી નદરો એમણે કરી છે. ખેતીનું કામ પશુ અહિં
મારું માણે છે. દુનિયાના લોકને ચાનો છોડ તેમના વડે જાયવામાં આવ્યો. ચીની અલાયાં,
રકાબી વગેરે વાસથો તથા દેશની મલ્લ બનાવવામાં ચીના લોકના નવા બીજા ડોઈ નથી
તેમના દેશમાં મૂળ્યવાન ખનિજો હોવાથી બીજા દુનરમાં પશુ તેઓ સરસ છે. બંદરના
દારની બનાવટની, કાપવાની કળાની તથા હાથપંતની શીખ તેમણે કરી એવું કહેવાય છે.

ચીનાઈ તાત્તરી (મોંગોલિઆ સુદ્ધા)—અંશિ ચીન અને તિબેટની ઉત્તરે છે. અંશિમાં મુખ્ય પર્વત કુવેનલૂન છે ને મુખ્ય નદી આમૂર છે; વળી અંશિમાં ગોલી નામે માટું રણ, કોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને કોરિઆ સામુદ્રધુની છે.

સેકડો વર્ષ ઉપર ચીના લોકે ચીન અને ચીનાઈ તાત્તરીની વચ્ચે મોટા ડોલ મુગલોને લૂંટવા આવતા અટકાવવાને બાંધ્યો હતો તે હતું છે. ચીનાઈ તાત્તરી અને તિબેટની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વતો છે. ચીનાઈ તાત્તરીના પેઠામાં (૧) ડોરિઆનો* દ્વીપકલ્પ છે. જાપાની સમુદ્ર અને પીંગા સમુદ્રની વચ્ચે એ દ્વીપકલ્પ છે. એની અને જાપાનની વચ્ચે ડોરિઆની સામુદ્રધુની છે. (૨) ઉત્તરે અને પશ્ચિમે ઊંચો પહાડી પ્રદેશ છે. એમાં ઝાડોથી જરેલાં વન ધણાં છે. ડોલ ડોલ જગ્યાએ રસાળ જમીન પણ છે. (૩) મધ્યે અને નૈઋત્ય ખૂણામાં ગોળી રણ છે. કાશગર આગળ યાકૂલ બેગના મૂલક સૂધી એ રણની હદ ગયેલી છે. ચીનાઈ તાત્તરીની મુખ્ય નદીઓમાં ઉત્તરમાં આમૂર નદી તથા દક્ષિણમાં ચીનની નદીઓના ઉપલાણોના ભાગ છે. કાંઠા તરફ પાતુની ખાણો લોક ખોદે છે, તથા માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે; ઉત્તરમાં જમીન ખેડે છે, તથા સૂતર, રેશમ, વગેરેનાં કારખાનાં ચલાવે છે. બીજાં ટેકાણે લોકો તંબુમાં રહે છે, પાતાનાં બકરાં, ઢોર, અને ઊંટ ઉપર નિર્વાહ કરે છે, અને ઘોડે બેસી અહિં તહિં જાતલું કરે છે. વેપારીઓની વચ્ચળશે ચા અને હીર વ્યવહારે એ દેશમાં થઈ સૈબીરિઆના કિઆખ્ત શહેરમાં જાય છે. એ માલને સાટે પશ્ચીમી ચામડાં, અને અનેક જાતનાં શુદ્ધ તેઓ લાવે છે.

તિબેટ—સ્વતંત્ર અને ચીનાઈ તિબેટ અંશિવા પહેલાં તિબેટના એ ભાગ હતા. હમણા સ્વતંત્ર તિબેટ કાશ્મીરના રાજ્યમાં છે (કાશ્મીરનું વર્ણન જુઓ). ચીનાઈ તિબેટ અને તાત્તરીની વચ્ચે કુવેનલૂન પર્વત છે અને તિબેટ અને કાશ્મીરની વચ્ચે કારાકોરમ પહાડ છે. તથા તિબેટ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. તિબેટ અંશિ પર્વતને મથાળે આવેલાં ઊંચાં પ્રદેશ છે.

મુખ્ય નદીઓ—સિંધુ, સતલજ, બ્રહ્મપુત્ર, હિરાવદી, યાંગસેક્યાંગ, અને હોઆંગહો.

એ નદીઓનાં મૂળ તિબેટમાં છે. એમાં સિંધુ અને બ્રહ્મપુત્રનાં મૂળ એક એકની પાસે છે, પરંતુ તેમની વચ્ચે પહાડ છે. એમાંની પહેલી પશ્ચિમ તરફ અને બીજી પૂર્વ તરફ વહેતી હિમાલયનો ફેરો ફરી નીચે દક્ષિણમાં ઊતરે છે, અને અરબી સમુદ્ર તથા બંગાળી સમુદ્રમાં જાય છે.

સરોવર—તિબેટમાં સરોવરો ઘણાં છે. તેમ્પીનૂર અને પાલતે બ્રહ્મ-

* ડોરિઆ વિષે ઝાઝું જાણવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એમ માનવામાં આવે છે કે જે સરદારો એમાં રાજ્ય કરે છે તેઓ ચીનને તામે ન હોતાં સ્વતંત્ર છે.

પુત્રની નજીક છે. રાવણહર અને માન સરોવર સતલજની પસિ છે.

મુખ્ય નગર લાસા છે.

દેશની રાજધાની અને બૌદ્ધ ધર્મનું પવિત્ર ધામ લાસા છે. એ ધર્મના મુખ્ય આચાર્યને મહાલામા કહે છે. તેનું રહેઠાણ એજ નગરમાં છે. હુનિયામાં બીજા હરકાઈ ધર્મ કરતાં બૌદ્ધ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા વધારે છે. ચીન, બ્રહ્મદેશ, લંકા, અને બીજા દેશોમાં તે પ્રસરેલો છે. તિબેટના લોકની રીતભાત તેઓના ભાષાત તાતાર કે મુગલ લોકના જેવી છે. એ અને ચીનના લોક એક શાખાના છે. તિબેટમાં કેટલાક લોક ખેતી કરે છે, કેટલાક ઉપયોગી હુનર કરે છે, પરંતુ તેમનો ધણો ભાગ પોતાનાં દેશોને લઈ અહિંથી તહિં ભટકે છે. આખલા અને ઘેટાં ઉપર તેઓ ભાર લાદે છે. શાલ વથવાનું ઊન તેમના વેપારની મુખ્ય જથ્થા છે.

(૧૦) હિંદી ચીન.

ચીનાઈ રાજ્યની દક્ષિણે, અને ભરતખંડની પૂર્વે એ મોટા દ્વીપકલ્પ છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે બંગાળી સમુદ્ર તથા આરાકાનની ઉત્તરે આવેલા પર્વતો છે. એ દેશમાં પુષ્કળ ખનિજ, ઝાડ અને ખેડવા લાયક જમીન છે. લોકો ખખરદાર છે. ઘંટ, હખોટેલાં વાસણ, કાપડ, કાચ, વગેરે બનાવવાના હુનરમાં સારા વાકિફ છે. તેઓ કંઈકિ હિંદુને અને કંઈકિ ચીનાને મળતા છે.

દેશના વિભાગ—૧. બ્રહ્મદેશ, ૨. શિઆમ, ૩. મલાયા, અને ૪. કોચીન ચીન એવા ચાર ભાગ છે.

(૧) બ્રહ્મદેશ—દ્વીપકલ્પના પશ્ચિમ ભાગને બ્રહ્મદેશ કહે છે. એ માર્તાબાનના અપ્પાતને મળનારી ધરિવદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે.

મુખ્ય શહેરો—મદિલેજ, બાવા, અમરપુર, અને માકસોંબા.

એમાં ઊંચી જાતના સાગ બહુ ઊગે છે અને ડાંગર પાકે તેવી સારી જમીન છે. આસામ,* આરાકાન, અને તિનાસરીમ પ્રાંતો ઈ. સ. ૧૮૨૬ માં ઇંગ્રેજ રાજ કરેથી જીતી લીધા, અને ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં પેશુ નામે ચોથો પ્રાંત તેમણે બીજી વારની લડાઈમાં જીતી લીધો. આરાકાન, તિનાસરીમ, અને પેશુનો રાજકારભાર ભરતખંડના ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે રહી એક મુખ્ય કમિશનર ચલાવે છે.

આરાકાન, તિનાસરીમ અને પેશુ એ ત્રણ પ્રાંતોમાં ધરિવદીને કાંઠે રંગુન માટું બંદર છે. આરાકામ, પ્રોમ, અને પેશુ એ મોટાં શહેર છે. મુલમૈન એ માટું બંદર છે.

* આસામનું વર્ધન બંગાળના વર્ધનમાં છે.

સ્વતંત્ર પ્રશ્નદેશ ત્યાંના મહારાજા કનેથી ઇંગ્રેજ હાલમાં લઈ લીધો છે અને રાજ્યનો કાસ્બાર ઇંગ્રેજ તરફથી મુખ્ય કમિશનર ચલાવેછે. હાલના રાજા થીયોને પડડીને અહંમદનગરમાં રાજ્યકેદી તરીકે રાખ્યો છે. ઇરાવડીને તીરે માંદલેજમાં એની રાજધાની છે. આવા, અમરપુર, અને માડસાના એ શહેરો પહેલાં વારા ફરતી રાજધાની હતાં. પ્રાચીનોક સ્થળમાર્ગે ચીન જોડે વેપાર ચલાવેછે. ચોખા અને મીઠાને સાટે સૂતરાઈ, હીરાગણ, અને ઊનનાં કપડાં લાવેછે.

(૨) શિઆમની રાજધાની બાંકોક નગર મૈનામ નદીને બંને તીરે છે.

પ્રશ્નદેશની પૂર્વે શિઆમનું રાજ્ય છે. એ એની વચ્ચે પવંતો છે. એ મૈનામ નદીના કાંઠાનો પ્રદેશ છે. ઉત્તરમાં લાઓ કે શાન સંસ્થાનો ઉપર તથા કેટલાંક મલાયી સંસ્થાનો ઉપર શિઆમના રાજ્યનો અમલ છે. શિઆમ અને પ્રશ્નદેશનો વેપાર એક સરખો છે. શિઆમની જમીનમાંથી રત્ન નીકળેછે.

(૩) મલાયા દ્વીપકલ્પ છે. કોની સંચાગીભૂમિ વડે ઉપરની જમીન જોડે સંધાયલોછે. સુમાત્રા અને મલાયાની વચ્ચે મલાકાની સામુદ્રધુની છે.

મલાયામાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો છે તેમાંનાં કેટલાંક શિઆમના રાજના તાબામાં છે. ખાડીનાં સ્વતંત્ર અને ઇંગ્રેજનાં મિત્ર છે. મલાયી લોક સુસલમાની ધર્મ પાળેછે, અને હિંદીધીનની ખાડીની વસ્તી બૌદ્ધ ધર્મી છે.

મલાયા દેશમાં મલાકા અને વેલેસ્લી એ ઇંગ્રેજનાં સંસ્થાન છે. મલાકાની સામુદ્રધુનીમાં પીનાંગ અને સીંગાપોર એટલે તે પણ તેમને હાથ છે. ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચેના વેપારને માટે એ એટોની સ્થિતિ બહુ અનુકૂળ છે.

(૪) કોચીન ચીન. મુખ્ય શહેર સાઈજોન અને જુ છે. મુખ્ય જાદી-કામચોડીઆ.

એની અને શિઆમની વચ્ચે પથ પવંતો છે. ક્રમ્બોડીઆ નદીના મુખની આસપાસનો ખુલ્લક અને ક્રમ્બોડીઆનો રાજા ફ્રાન્સને તાબે છે. વળી કાંઠા ઉપર સાઈજોન શહેર છે તે પણ ફ્રાન્સને તાબે છે. ખાડીનું કોચીન ચીન અનામના રાજના હાથ નીચે છે. ઇશાન કાંઠે જુ નામે મોડું નગર છે તે એ રાજની રાજધાની છે.

(૧૧) સિંહલદ્વીપ કે લંકા.

એ એટલે ભરતખંડની દક્ષિણે છે. એની આકૃતિ જમરૂપ (જમરૂપ) ના જેવી છે. એની અને ભરતખંડની વચ્ચે પાકની સામુદ્રધુની તથા મનારનો અખાત છે. પાકની સામુદ્રધુની અને મનારના અખાતની વચ્ચે કેટલાક એટ તથા ટેકરા છે. એ ટેકરા અને

બેટ્રમળી ૬૦ મૈલ લાંબી પાળ જાણાય છે તેને રામનો સેતુ કહે છે. એ પૂલ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દ્વીપોમાં મનાર અને રામેશ્વર એ બે મોટામાં મોટા છે.

એ ટાપુઓનો વિસ્તાર લંકાથી મદ્રાસના અગ્નિકોણ તરફના કાંઠા સૂધી છે. તેઓની અને ટકરાની વચ્ચે કેટલીક ઊંડી ખાડીઓ છે, તેમાં નાની આગમોટા તથા વહાણો જઈ શકે છે. બહારોબહાર લંકાની નીચે થઈ મોટાં વહાણો જાય છે તેને બદલે ભરતખંડ અને લંકા એ બેની મધ્યે થઈને જાય માટે પોખ્ખેન નામે સર્વથી સરસ ખાડી છે તેને ઊંડી ખોદવાનો ઇંગ્રેજ સરકારનો વિચાર છે.

લંકાનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૫,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે અને તેમાં ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. સને ૧૮૧૫ સૂધી એ દ્વીપનો કેટલોક ભાગ વલ્લ્હ તથા ક્લેવેને હાથ હતો, પરંતુ હાલમાં આખો બેટ ઇંગ્લેન્ડની મહારાણીને તાને છે. એનાપર અમલ કરવાને તે નોખો ગવર્નર ઠરાવે છે. એની મધ્ય અને દક્ષિણે પર્વતો છે, પરંતુ ધણાંખરા કાંઠાની જમીન નીચી છે. એ પર્વતોપર જંગલો તથા રસાળ મેદાન અને ખીણો છે. સર્વથી ઊંચા પર્વતો પેદાતાલા ગલ્લા અને એલિઆ છે. પરંતુ અતિ પ્રસિદ્ધ પર્વત આદમની ટકરી છે તેનાં શિખર પર ખુદ્દનાં પગલાં છે એવું બૌદ્ધ ગોરખો કહે છે. એ બેટની પૂર્વ દિશાએ આવેલા પર્વતોની તળેડીએ ઘાડાં જંગલોમાં ધણાંક મોટાં શહેરોનાં ખંડેરા ઢંકાઈ ગયાં છે. એ કિચા લોકો ખાંધેલાં તે જાણાયું નથી. તેમને તૂટ્યાને અને લોકની સાંભરણમાંથી ગયાને ધણો કાળ થયો છે. પશ્ચિમ કાંઠાની જમીન ધણી રસાળ છે અને તેને પાણી પુષ્કળ મળે છે. એ કાંઠે તાપ પડે છે અને ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે તથા વનસ્પતિ પુષ્કળ થાય છે. ડુંગરની હવા વધારે તંદુરસ્ત છે અને ત્યાં ખૂબ દાણાની ધણી મોટી વાડીઓ છે. એ બેટમાં સર્વ ટકાણે વરસાદ ખુબ વરસે છે, અને આપણા દેશમાં જેટલા માસ સૂધી વરસે છે તેના કરતાં અહિં વધારે માસ સૂધી વરસે છે. ત્યાં પ્રથમ આપણી પેઠે નૈર્ઋત્ય કોણમાંથી વરસાદ આવે છે અને ત્યારપછી મદ્રાસની પેઠે પૂર્વમાંથી વરસે છે. તજ, મરી, વગેરે તેજનાને માટે એ બેટ પ્રખ્યાત છે. વળી નાળિયેર અને બીજાં મેવાનાં ઝાડ ઊગે છે. ડાંગર, રૂ, ગળી, ચોરડી, તમાકુ, અને બીજાં ધણાં છોડ ઊગે છે. એ બેટમાં લોહું અને બીજાં ખનિજો પુષ્કળ જડે છે. અને મુખ્યત્વે રત્નોને માટે એ બેટ પ્રસિદ્ધ છે. એની આસપાસના દરિયામાં માછલાં પુષ્કળ થાય છે, તે પકડવાનો મોટો રોજગાર ચાલે છે, અને વાયવ્ય કોણના કાંઠાપર મોતી પાડે છે. પાતુના ઘાટ તથા ટાપડી, કંડીઆ અને દારડાં વગેરે બનાવવામાં લોકો હોશીઆર છે. પશ્ચિમ કાંઠાપર મીઠું પાડે છે તે ભરતખંડમાં આવે છે. ઘાડાં જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટાળે ટાળાં હજી જોવામાં આવે છે. એ જંગલોમાંથી ઇમારતી લાકડું ભરતખંડમાં આવે છે. એ બેટમાં સિંહલી, હિંદુ, અને પહાડી લોક વસે છે. પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કાંઠાપર વસનારા સિંહલી લોક શાંત પ્રકૃતિના છે, અને તેમને પોતાની જુડી ભાષા છે. તેઓ બૌદ્ધ ધર્મ પાળે છે. લંકાની તથા બ્રહ્મદેશનાં ધર્મપુસ્તકોની ભાષા પાલી કહેવાય છે. લંકામાં ધણાંખરા હિંદુઓ તામિલ છે. તેઓ મદ્રાસ ઈલાકામાંથી આવીને વસ્યા છે. આ તામિલ લોક હાલમાં જંગલો બેટ તથા લંકાના આખા ઉત્તર ભાગમાં વસે છે. તેઓ એ બેટના બીજા ભાગમાં મજૂરી કરવાને વસ્યા છે. લંકામાં વસનારી જાતોમાં કાંડી લોક તથા પહાડોમાં વસનારી બીજી વગડાઈ જાતો છે.

લંકાનું મુખ્ય શહેર કોલંબો પશ્ચિમ કાંઠાપર બંદર છે. બેટની દક્ષિણે તથા દોંદ્રાહેડની પશ્ચિમે પાઈન્ટ ડી ગાલ નામે સુંદર બંદર છે, તેમાં યુરોપ, સુંબઠ, કલકત્તા, ચીન, અને આસ્ટ્રેલિઆની આગ-બોટો અને વહાણો એકઠાં થાયછે. બેટની ઈશાનકોણમાં મહા-વિક્ષા ગંગા નામે નદીના મુખ પાસે ત્રિકોમાલિ નામે ત્રીજું બંદર છે, તથા ઉત્તરે પાઈન્ટવેટ્ટી નામે ચાથું બંદર છે. બેટની મધ્યભાગે પહાડમાં કાંદી નામે જૂની રાજધાનીનું શહેર છે. કાંદીથી ઠેલંબો સુધી રેલવે ખાંધીછે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ભરતખંડનું સ્વરૂપ.

૧. ભરતખંડ. એશિઆની દક્ષિણમાં ત્રણ મોટા દ્વીપકલ્પો છે, તેમાં સૌથી મોટા અને અગત્યનો દ્વીપકલ્પ ભરતખંડ છે. ઉત્તરે ભરતખંડ અને તાતારની વચ્ચે હિંદુકુશ અને કારાકોરમ પર્વત છે, તથા તિબેટ અને ભરતખંડની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે. એ પર્વત આખી દુનિયામાં સર્વથી ઊંચો છે અને તેનાં શિખરો બરફથી સદા ઢંકાયલાં રહેછે; પશ્ચિમે સુલેમાન પર્વતોની પેલીબેર અફઘાનિસ્તાન છે અને હાલાપર્વતની પેલી બાજુએ બલૂચિસ્તાન છે, નૈઋત્યે અરબી સમુદ્ર, દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર, અને અગ્નિકોણમાં હિંદી મહાસાગર અને બંગાળી ઉપસાગર છે. પૂર્વે બ્રહ્મદેશ અને ભરતખંડની વચ્ચે જંગલ અને ડુંગરા છે. એ ડુંગરા આરાકાન પ્રાંત અને બીજા પર્વતો સુધી છે. ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ચીનાઈ રાજ્યના ક્ષેત્રફળ જેટલું છે. ૧૫૮૨, ૧૨૦ ચોરસ મૈલ જમીન જેટલો એ વિસ્તાર છે. આખી દુનિયામાં ચીનની વસ્તી સર્વથી વધારે છે અને ચીનથી ઉતરતે દરજે ભરતખંડ છે. ભરતખંડમાં

૨૫,૫૦,૦૦,૦૦૦ (૨૫ા કરોડ) માણસની વસ્તી છે. કાશ્મીરની ઉત્તરથી તે કુન્યાકુમારી સુધી ભરતખંડની લંબાઈ ૧૯૦૦ મૈલ થાયછે, અને સિંધથી આસામ સુધી પહોળાઈ ૧૮૦૦ મૈલ થાયછે. ભરતખંડ ત્રિકોણાકાર છે તે ત્રિકોણનો પાયો હિમાલય છે. ગૂજરાતની પશ્ચિમથી તે ગંગાનદીની પાસેના ખુંદેલખંડ સુધી પ્રસરેલા વિંધ્યાચળે એ ત્રિકોણના બે ભાગ *કર્યાછે. એમાંના ઉત્તરના ભાગનું નામ (૧) હિંદુસ્તાન (હિંદુસ્થાન) છે, અને દક્ષિણના ભાગનું નામ (૨) દક્ષિણ (દખ્ખણ) છે.

હિંદુસ્તાન. હિંદુસ્તાનના છ પ્રાંત કરી શકાય, ૧. હિમાલયની તલ્લીની દબ્બી પ્રદેશ. ૨. સિંધુનદીનો પ્રદેશ. ૩. રેતીનું*રણ. ૪. મધ્ય-હિંદુસ્તાનનો અને થોડો રજગુનાનો કંચો પ્રદેશ. ૫. ગંગાનો પ્રદેશ. અને ૬. વ્રહ્મગુપ્તનો પ્રદેશ.

(૧) હિમાલયના ઢળતા પ્રદેશનો ઝાઝો વિસ્તાર છે. તેની દક્ષિણ સરહદ ઉપર ખરકુથી ઢંકાયેલા હિમાલયની સમાંતર રહેલા પર્વતોની હાર છે તેમાંના મુખ્યને શિવાલિક પહાડ કહેછે. એ પહાડ સતલજ અને જમનાની વચ્ચે છે. એ મૂલકમાં કાશ્મીર, નેપાળ, બુતાન, વગેરે દેશી રાજ્યો છે, અને એમાંથી સુધરેલા પહાડી લોકો તેમાં વસેછે. હિમાલયમાં વનસ્પતિ બહુ પ્રકૃતિ થાયછે. દેવદાર, એક, વગેરે અનેક મોટાં વૃક્ષો તથા ઘણા સુંદર છોડવા ઊગેછે. ઘણાક પહોડાપર અધાર વન છે તેને તેરિ કહેછે. ત્યાં હવા પાણી બહુ નખળાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જંગલી પશુઓ બહુ રહેછે.

(૨) સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં પંજાબનો ઘણોખરો ભાગ અને આખો સિંધ પ્રાંત આવેલાછે. સિંધુ નદીના મૂળવિષે તિબેટના વર્ણનમાં જુઓ. તિબેટમાંથી આવી કાશ્મીરમાં થઈ એ નદી હિંદુકુશ અને હિમાલયની વચ્ચે વહેતી પંજાબમાં પેસેછે. અટક†

* મુગલ પાશ્વરોએ નર્મદા નદી સુધીના મુલકને હિંદુસ્તાન અને તેની પશ્ચિમના દક્ષિણ ગણ્યા હતા.

† અટક આગળ નદી ઓળંગવાનો પાર છે ત્યાં થઈને ભરતખંડપર સવારી કરનારાઓ આ દેશમાં પહોંચે તેને મટ અટકનો પાર પ્રખ્યાત છે.

આગળ કાપ્પલ નદી તેને મળેછે. અને પંજાબની દક્ષિણમાં તે પંચનદને ભેગી થાયછે. એ પાંચ નદીનાં નામ જલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆ, અને સતલજ છે. સતલજ સિવાય એમાંની ચારનાં મૂળ હિમાલયની દક્ષિણ બાજુએ છે. સતલજનું મૂળ તિબેટમાં સિંધુની નજીક છે ત્યાંથી પર્વતમાં થઈને એ નદી ઉતરેછે.

(૩) સિંધુના પ્રદેશની પૂર્વે મોટું રણ છે. એ રણની પૂર્વે હદ ઉપર અરવલીના ડુંગરા, ઉત્તરે સતલજ અને દક્ષિણે કચ્છનું રણ છે. આ રેતીના ઊંડા રણમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે રસાળ જમીન છે. જસલમેરનું રાજ્ય એવી જમીનમાં છે; રસાળ જમીનનો એના જોડામાં વિસ્તાર રણમાં ખીજે કોઈ ઠેકાણે નથી. એ રણના અગ્નિ ખૂણામાં મારવાડ અને ખીજાં રજપૂત સંસ્થાનો છે ત્યાંની ભોંયમાં અનાજ વગેરે પાકેછે. ગૂજરાતની સરહદ ઉપર અરવલી અને વિંધ્યાચળ પર્વત જોડાઈ જાયછે. ઉત્તર ભણી અજમેરથી આગળ વધી દિલ્લીની પડોસઝૂધી અરવલી ડુંગરો ગયેલાછે. એમાં સૌથી ઊંચો એના દક્ષિણ ભાગમાં રહેલો આબુ પર્વત છે.

(૪) મધ્ય હિંદુસ્તાન અને રજપૂત સંસ્થાનના ઊંચા પ્રદેશનો ઠાળ ગંગા તરફ ઉતરેછે. એની પશ્ચિમ સીમાએ અરવલીના પર્વત છે અને પૂર્વે ધુંદેલખંડનો વિંધ્યાચળ છે. એ પ્રદેશનું રૂપ એક-સરખું નથી. ચીતોડ વગેરે ડુંગરો તથા ઘણાંક રસાળ મેદાન એમાં છે. રજપૂત સંસ્થાન, માળવા, અને ધુંદેલખંડનો સરસ ભરતખંડ ભાગ એમાં આવેલોછે. રજપૂત સંસ્થાનોમાંનાં ઉદેપુર (મેવાડ), બજમેર*, જેપુર, મરતપુર, અને ખીજાં નાનાં રાજ્યો તથા માળવા અને ધુંદેલ ખંડમાંનો હોલકરનો, સિંધિઆનો, ભોપાળનો, રેવાનો તથા ખીજા રાજાઓનો મૂલક એમાં છે. મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય નદીઓ ચંબલ, સિંધ અને વત્સા છે. એ નદીઓનો સંગમ જમના જોડે થાયછે. જમના ગંગાને મળેછે.

(૫) સિંધુનદીના મૂળની પાસે ગંગાનું મૂળ છે ત્યાંથી અગ્નિ

* અજમેર ઇંગ્લેન્ડ સરકારનું છે.

અને પૂર્વ દિશા ભણી હિમાલયના દક્ષિણ ઢાળે અને વિંધ્યાના ઉત્તર ઢાળે એ નદી વહેછે. જમણું* કાંઠે અલાહબાદ આગળ જમના નદી અને ધટણા આગળ સોન નદી એને મળેછે. ડાબે કાંઠે ગોમતી, ગંડકી, ગોગરા અને કૌશિકી એને મળેછે. ગંગા અને તેને મળનારી મોટી નદીઓના કાંઠાનો પ્રદેશ અતિ વિસ્તીર્ણ અને રસાળ છે. એમાં વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને અંગાળા† છે. પૃથ્વી ઉપર કેટલાક દેશોમાં બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે પાક થાય છે. અંગાળાની જમીન પણ એ પ્રકારની છે, કેમકે ગંગા નદી રસાળ માટી લાવીને તે ઉપર પાથરેછે. ભરતખંડના ઇતિહાસમાં ગંગા નદીનો પ્રદેશ બહુ પ્રખ્યાત છે. અલાહબાદ સૂઝી આગળોટા જઈ શકેછે. એને ઘણું મુખ્ય છે. પરંતુ તેમાંનું સાથી પશ્ચિમે રહેલું હુગલીનું મુખ્ય ધણું કરીને વહાણ ચલાવવાના ઉપયોગમાં આવેછે. અંગાળાની નૈઋત્ય કોણમાં છોટા નાગપુર અને ઓઠીઆના જંગમ પ્રદેશ આગળ ગંગાનો પ્રદેશ પૂરો થાયછે ત્યાં થઈને પ્લાસણી અને બીજી નદીઓ અંગાળી ઉપસાગરને મળેછે.

(૬) પ્લાસપુત્ર નદની ઉત્પત્તિ તિબેટમાં છે (તિબેટ જુઓ). હિમાલયને પૂર્વ છેડેથી ઉતરી આસામ અને અંગાળામાં વહેછે. એ નદીની સર્વથી પશ્ચિમમાં આવેલી રાખ્ખાનો સંગમ ગંગાની સર્વથી પૂર્વમાં ગયેલી રાખ્ખા જોડે થાયછે. પ્લાસપુત્રના પ્રદેશની પૂર્વે ચિતાગોંગ, ટીવરાહ, શાન્ગી, ગારો, અને બીજા પહાડ છે.

૨. દક્ષિણ દેશ. કુચ્છનો સાંકડો મૂલક મોટા રણ અને સમુદ્રની વચ્ચે આવેલોછે, અને સિંધમાંથી ગૂજરાત જવાનો તે માર્ગ છે. આ દેશના લોક કુચ્છને અને ગૂજરાતને હિંદુસ્તાનમાં ગણતા નથી. તેઓ દક્ષિણ દેશમાં ગણાયછે. તેઓનું વર્ણન જુદું કરવામાં આવ્યુંછે. વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે આવેલા મૂલકને દક્ષિણ દેશ કહેછે. એમાં મદ્રાસ ઇલિકો, મધ્ય પ્રાંતો, મુંબઈ ઇલિકાનો ધણી-

* નદીના પ્રવાહની દિશામાં ઊભા રહેતાં જમણે હાથે જે કાંટો રાય તે જમણોકાંટો.

† અસલના વખતમાં શુદ્ધ અંગાળાને હિંદુસ્તાનનો ભાગ ગણતા નહિ.

ખરો ભાગ, તથા હૈદરાવાદ, મહેસૂર, અને ખીજાં નાનાં રાજ્યો છે. દક્ષિણના આર સ્વાભાવિક ભાગ થઈ શકે છે. ૧. નર્મદાનો પ્રદેશ, ૨. શુદ્ધ દક્ષિણ, ૩. પૂર્વ કાઠનો નીચાણનો પ્રદેશ, અને ૪. પશ્ચિમ કિનારાનો મીચાણનો પ્રદેશ.

(૧) વિંધ્યા પર્વતની દક્ષિણે નર્મદાની ઊંડી ખીણ છે અને નર્મદાની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત પૂર્વપશ્ચિમ વિંધ્યાની સમાંતર પથરાયેલા છે. સાતપૂડા પર્વત આગળ કહ્યા પ્રમાણે છોટા નાગપુર અને ઓઢીઆના ઊંચા પ્રદેશ સૂધી ગયેલા છે અને પશ્ચિમમાં તેઓ ગૂજરાત માંહેલા રાજપીપળા સૂધી ગયેલા છે. સાતપૂડાની દક્ષિણે તાંપીના પ્રદેશ છે. નર્મદા અને તાંપી બેઠનાં મૂળ મધ્ય પ્રાંતના ડુંગરોમાં છે. ઝેમની અને વેનગંગા, મહા નદી, અને ખીજી નદીઓની વચ્ચે એ પહાડી પ્રદેશ છે. એ નદીઓ દક્ષિણ અને પૂર્વ ભણી વહે છે. ઝેમના વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. નર્મદા અને તાંપી ગૂજરાતમાં પશ્ચિમે વહે છે.

(૨) નર્મદાના નીચા પ્રદેશની દક્ષિણે શુદ્ધ દક્ષિણ* છે. એ દક્ષિણ દેશ આરે તરફ આવેલા પર્વતને મથાળે ત્રિકોણાકાર છે. ઉત્તરના ડુંગરા ઉપર કહેલા સાતપૂડા છે. એ પહાડોનો વિસ્તાર (સાતપૂડાના બંને છેડેથી) દક્ષિણ દિશા તરફ છે. કન્યાકુમારી આગળ પહોંચ્યા પહેલાં તેઓ મળી જાય છે. ત્રિકોણનું શિરોમિદુ અહિં છે. પૂર્વપશ્ચિમ પ્રસરેલી એ શાખાઓને પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ કહે છે. સહ્યાદ્રિ એટલે પશ્ચિમ ઘાટ વધારે ઊંચા છે તેથી તેમાંથી નીકળેલી નદીઓ પૂર્વ દિશાએ દક્ષિણ દેશમાં થઈને ખંગાળાના અખાતને મળે છે. એ નદીઓમાં મુખ્ય ગોદાવરી, કૃષ્ણા અને કાવેરી છે. નારાકની સોડે ગોદાવરીનું મૂળ છે. ખંગાળી ઉપસાગરને મળ્યા પહેલાં દક્ષિણ દિશાએથી આવનારી મંજીરા તથા મધ્ય પ્રાંત, ખાનદેશ, અને વરાડના ઉત્તર દેશો તરફથી વહેનાર વેનગંગા, વરધા, અને વેનગંગાનાં એકઠાં

* શુદ્ધ દક્ષિણને વિસ્તાર દેશી લોકોએ એક માન્યો નથી. કેટલાક મધ્ય પ્રાંતને એમાં ગણે છે અને કેટલાક નથી ગણતા. અહિં આપણે ગણ્યા છે.

થયેલાં જળ તેમાં મળેછે. સતારાની પાસે મહાખજેધર આગળ કૃષ્ણાનું મૂળ છે. માર્ગમાં તેને વારણા, મીમા, તુંગમદ્રા, તથા ખીજી ઘણી નદીઓ મળેછે. કાવેરી નદી કુર્ગમાં ઉત્પન્ન થઈ મૈસૂર તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં વહેછે. દક્ષિણના જિંયા પ્રદેશમાં સઘળે ઠોકાણે પૃથ્વીના દેખાવ અને જમીનનું રસાળપણું એક સરખાં નથી. પરંતુ એ પ્રદેશના બે ભાગ જુદા પાડી શકાય, —તેમની હદ વરધા નદીના મૂળ આગળથી તે ગોદાવરીને મળેછે ત્યાં સુધી વરધાથી, અને પછી સંગમ થયા કેડે દરિયાસુધી પહોંચેછે ત્યાં સુધી એક નદીથી થયેલી છે. એ મર્યાદાની ઉત્તરે અને પૂર્વે મોટાં વન છે, અને તેઓમાં કોઈ કોઈ ઠોકાણે જિંયા પ્રદેશ છે. એ નદીઓમાં નૈર્ઋત્ય ખૂણામાં આવેલો દેશ ડુંગરા અને જંગલ વગરનો નથી, તોપણ ખડકો સપાટ અને ખેડાણમાં આવેલોછે. કેટલાએક ગ્રંથકર્તા દક્ષિણના જિંયા પ્રદેશનો ખીજો ભાગ કૃષ્ણા નદીથી થયેલો ગણેછે. તેની ઉત્તરનો અને વધારે મોટો ભાગ શુદ્ધ દક્ષિણ અને તેની દક્ષિણનો ભાગ કુર્નાટક અને મૈસૂર છે. મૈસૂરના દક્ષિણ ભાગમાં ડુંગરોછે, તેમને નીલગિરિ કહેછે. અહિં પશ્ચિમ અને પૂર્વ ઘાટ એકઠા મળેછે. નીલગિરિની પછી પાલ્લી અને ખીજા ડુંગરો કન્યાકુમારી સુધી આવ્યા જાયછે.

(૩) ઘાટની નીચેનો પ્રદેશ દક્ષિણની ખાળુએ કમરબંધ જેવો છે. પૂર્વ કાંઠાપર તે કેટલેક ઠોકાણે વધારે પહોળો છે, અને નદીઓ રસાળ માટી ધસડી લાવેછે તેથી પાક સારો થાયછે. એ નદીઓ ધણું કરીને સમુદ્રમાં ખડુ મુખે પડેછે. મહા નદી પણ મોટી છે તે ઉત્તરમાં આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતના પહાડોમાંથી નીકળી કુર્નાટક આગળ ખંગાળી ઉપસાગરને મળેછે. પાલર, પનાર, અને ખીજી નદીઓ મૈસૂરમાંથી આવી મદ્રાસ ઇલાકાના નીચા પ્રદેશમાં વહેછે.

(૪) કન્યાકુમારીથી તાપી નદી સુધી જમીનનો સાંકડો પટો પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. જિંયા ભીંત જેવો આવેલો સહ્યાદ્રિ કોઈ નદીને એણી તરફ આવવા દેતો નથી. એના બદલામાં વહાણો ચાલી શકે

એવી ધણીક ખાડીઓ તથા વહાણો ઊભાં રહી શકે એવાં કેટલાંક ખારાં છે. એ પૂર્વ કાંઠે નથી. પશ્ચિમ કાંઠાનો નીચાણનો પ્રદેશ પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશ કરતાં વધારે સાંકડો છે, તથા તેમાં ડુંગરા વધારે છે. પશ્ચિમ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને મલબાર કહેછે, અને પૂર્વ કાંઠાના દક્ષિણ ભાગને કૌરોમાંડલ કહેછે.

દ્વીપ—ભરતપંડની છેક થડમાં સિંહલદ્વીપ છે. મલબાર કાંઠા પર લક્ષદ્વીપ, કન્યાકુમારીની દક્ષિણે માલદ્વીપ, અને મલાયા તથા પશ્ચિમ-દેશના કાંઠાબણી આંદામન અને નીકોબાર છે. આ સર્વે ઇંગ્રેજ સરકારને તાબે છે. શ્રિલંકા ધીડ આમાં જેમને કાળે પાણીએ ચઢાવવાની અંટણે સમુદ્રપાર કાઢવાની શિક્ષા થાયછે તેમને આંદામન ખેટમાં મોકલેછે.

ખનિજ—ભરતપંડની જમીનમાં લોઢું અને ત્રાંચું મસ છે. આગલા વખતમાં ભરતપંડનું ગજવેલ કામ બહુ પંકાતું; બંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોમાંથી કોયલા નીકળેછે. ઘણેક ઠેકાણેથી સ્વરૂપાર જ-ડેછે. પંજબ અને રજપૂત સંસ્થાનામાંથી મીઠું નીકળેછે; ખુંદલપંડ, પંજબ, અને બીજી જગ્યાઓમાં સોનું અને રત્ન છે. ભરતપંડના હીરા ઘણા પ્રખ્યાત છે, અને સિંહલદ્વીપ (લંકા) ની આસપાસના દરિયામાંથી મોતી નીકળેછે, તે આખી દુનિયામાં સર્વોત્તમ ગણાયછે.

ખેતીની નીપજ, વગેરે—ભરતપંડમાં અતિ ઉપયોગી અને સુંદર ઝાડ ઊગેછે. સાગ, સાલ, સીસમ, સ્વપ્પડ, વડ, કપાસ, ચંપો, આંબા, આંબલી, બાવળ, આવળ, શેતૂર (રેશમના કીડાના ઉપ-યોગનું), તાડ, નાળિયેરી, સોપારી, વાંસ, અને બીજાં અનેક જાતનાં ઝાડો એ દેશમાં થાયછે. મરી અને એજમીનાં ઝાડ પશ્ચિમ કાંઠે ઊગેછે. બીજા મસાલા અને તેજના તથા ઘણાંક ઉપયોગી વસાણાં હરકોઈ ઠેકાણે થાયછે. ડુંગરોમાં આ અને કાશી (ખૂન) ઊગેછે. સપાટ જમીનમાં કપાસ, તમાકુ, અપ્પીણ, ગુલાબ, શેરડી, ગળી, ભીંડી, રોઈ, તલ, અને બીજાં અનેક જાતનાં છોડથી ખેત-રોનાં ખેતરો ભરાઈ ગયેલાં જોવામાં આવેછે.

હિંદુસ્તાનના લોકોના મુખ્ય ખોરાક ધઉં છે. અને દક્ષિણના લોકોના ખાજરી અને જુવાર છે. બંગાળમાં બહારના કેટલાક ભાગમાં, અને કાંઠાના નીચાણના પ્રાંતમાં લોકો ચોખ્ખા વધારે ખાય છે. ભરતખંડના કેટલાક ભાગમાં તે લોકો વાર તહેવારને દિવસે જ ચોખ્ખા ખાઈ શકે છે. દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં રાગી નામે હલકું ધાન્ય મળે છે. જવ ખાધામાં ઝાઝા આવતા નથી. ઘણીક જાતનાં કેળાં, કંદમૂળ, મેવા, શાક, વગેરે થાય છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

ભરતખંડ કે હિંદના રાજ્યવિભાગ.

કૈસરે હિંદ એમણે ઠરાવેલા ગવર્નર જનરલનો અમલ આ મોટા મૂલકપર ચાલે છે. એને વાઇસરાય કે રાજપ્રતિનિધિ પણ કહે છે. એને મદદ કરવાને એ કાઉન્સિલ એટલે મંત્રીમંડળીઓ ઠરાવી છે. એક એને અમલ કરવામાં મદદ કરે છે અને ખીજી કાયદા કરવા લાગે છે.

ભરતખંડની રાજધાની કલકત્તા છે, પરંતુ ગવર્નર જનરલ વરસમાં કોઈ/કોઈ વાર ફરવા જાય છે, અને જિનાણામાં પંજાબમાં સિમ્લા નામે સ્થળમાં કે હિમાલય મધ્યે ખીજા સ્થળમાં ઘણું કરીને રહે છે.

ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકાના ગવર્નરો, પંજાબ, વાયવ્ય પ્રાંતો, તથા બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ (એટલે સાહેકારી) ગવર્નરો, મૈસૂર, મધ્યપ્રાંતો, અયોધ્યા, આસામ અને અિટિશા પ્રજાદેશના મુખ્ય કમિશનરો, હૈદરાવાદ, મધ્ય હિંદુસ્તાન એજન્સિ, રજપુતાના, નેપાળ, ભરતખંડ માંહેલાં ખીજાં સંસ્થાનોનાં અને ભરતખંડની સીમાની બહારનાં ઘણાં રાજ્યો, જેવાં કે આફ્રિકામાંના ઝાંઝિબાર, અરબસ્તાનમાંના મસ્કત, ઇરાન, અફઘનિસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, તાતાર, તિબેટ, પ્રજાદેશ, શિઆમ, વગેરેના રેસિડન્ટ

કે પોલિટિકલ એજન્ટો છે. લંકા બેટ બાદ કરતાં ભરત ખંડની આસપાસના બીજા બેટ ઉપર પણ ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચે છે.

ભરતખંડનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧૫,૮૨, ૧૨૦ ચોરસ માઇલ છે તથા ૨૫,૫૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એ ક્ષેત્રફળનો ૩૫ તથા વસ્તીનો ૬૬ ઇંગ્રેજની સત્તા નીચે છે, અને બાકીનો દેશી રાજાઓના તાબામાં છે. એ દેશી રાજાઓમાંના ૧૫૩ રાજાઓને કૈસરે હિંદ તરફથી સત્ત્વ મળી છે; નેપાળ, ભૂતાન, અને મણિપુર ના તથા કેટલીક પહાડમાં વસનારી જાતોના રાજાઓ સ્વતંત્ર છે. વળી ભરતખંડમાં પોર્તુગાલ અને ફ્રાન્સના તાબાનાં સંસ્થાનો ગવર્નર જનરલથી સ્વતંત્ર છે, પરંતુ તેમની બોડે તેને દોસ્તી છે.

આપણે મુંબઇ હાલાકામાં વશીએ છીએ માટે મુંબઇથી શરૂ કરતાં ભરતખંડના જુદા જુદા પ્રાંતો અને સંસ્થાનોનો અનુક્રમ નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—

(૧) મુંબઈ હાલકો.

(૨) મદ્રાસ હાલકો.

(૩) મૈસૂર અને કુર્ગનાં સંસ્થાનો.

(૪) વરાડ સહિત હૈદરાબાદ સંસ્થાન.

(૫) મધ્યપ્રાંતો.

(૬) મધ્યહિંદ એજન્સિનાં સંસ્થાનો.

(૭) રાજપૂત સંસ્થાનો.

(૮) પંજાબ પ્રાંત.

(૯) વાયવ્ય પ્રાંતો.

(૧૦) અયોધ્યા પ્રાંત.

(૧૧) બંગાળ પ્રાંત.

(૧૨) આસામનો મૂલક.

(૧૩) નેપાળ, ભૂતાન, અને બીજાં સ્વતંત્ર પહાડી સંસ્થાનો.

(૧૪) ભરતખંડ માહિલાં પોર્તુગીઝ અને ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર તળેનો બ્રિટિશ પ્રસિદ્ધ વાસ્તવિક

રીતે ભરતખંડમાં નથી. એનું વર્ણન આગળ કરેલું છે, માટે અહિં કંઈ નથી. ભરતખંડની આસપાસના બેટ ઉપર ગવર્નર જનરલની સત્તા પહોંચે છે, તેમનું વર્ણન અહિં કંઈ નથી, કેમકે તેઓ ત્રાટા અગત્યના નથી, અને આગલા પ્રકરણમાં તેમને જણાવ્યા છે.

જેમ જેમ તમે આગળ વાંચતા જશો તેમ તેમ તમારા વાંચવામાં આવશે કે ઇંગ્રેજ મૂલક અને દેશી રાજ્યો સેજભેજ થઈ ગયાં છે; માટે ઉપર કહેલા ચૌદ વિભાગોમાંના ઘણા ખરામાં ઇંગ્રેજ મૂલક અને દેશી રાજ્યોનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે મુંબઈ ઇલાકામાં કાઠી આવાડનાં દેશી સંસ્થાનો તથા મદ્રાસ ઇલાકામાં ગવર્નર જનરલના તાબાનાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો સમાય છે; અને પંજાબ પ્રાંતમાં કાશ્મીર અને લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાબાનાં બીજાં સંસ્થાનો આવે છે. છેલ્લા બે વિભાગમાં જે સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે તેઓ ઇંગ્રેજનાં દાસ્ત અને મળતીઆં છે. બાકી રહેલા બારમાંના દરેક ભાગને માથે હકુમત કરનાર અધિકારી છે, તે તેના જુદા વહીવટ કરે છે. એ અધિકારીની સંભાળ તજે મૂકેલા ઇંગ્રેજ મૂલક કે દેશી રાજ્યોના યોગ્ય વહીવટને માટે ગવર્નર જનરલને તે જવાબદાર છે.

મુંબઈ ઇલાકાનું વર્ણન પહેલા ભાગમાં છે.

મદ્રાસ ઇલાકો.

એ ઇલાકો ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગમાં છે. ઉત્તર કાનડા અને ધારવાડ જિલ્લામાં મુંબઈ ઇલાકાને મદ્રાસ ઇલાકો અડકે છે તેથી મૈસૂર સંસ્થાનને તે લગભગ વીંટાળેલો છે. મૈસૂરનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવશે. તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણાનદીઓ વેડે નિઝામના મૂલકથી એ ઇલાકો જુદો પડેલો છે; પરંતુ કૃષ્ણાનદીના નીચલા ભાગની ઉત્તરે પૂર્વ ઘાટ અને દરિયા વચ્ચે બંગાળા ઇલાકાના એરિસસા (એઠીઆ) પ્રાંત સુધી ગયેલો ઉત્તર સિરકાર નામે પ્રદેશ એ ઇલાકાનો છે.

એ મહાકાવ્ય સિત્ત ૧,૩૯,૬૯૮ ચોરસ મૈલ છે તથા ઉત્તરમાં ગંગામધી કન્યાકુમારી સૂધી અને કન્યાકુમારીથી ઉત્તર કાનડા સૂધી એ ઇલાકાના કાંઠાની લંબાઈ ૧૭૦૦ મૈલ છે. ઉપર કહેલું છે કે મલબાર પ્રાંત ઉપરથી પશ્ચિમ કિનારાનું નામ મલબાર કાંટો પાડયું છે અને પૂર્વ કિનારા ઉપર આવેલા એક જૂના શહેરના નામ ઉપરથી તે કાંઠાના દક્ષિણ ભાગનું નામ કોરોમાંડલ કાંટો પાડયું છે. આ લાંબા કાંટા ઉપર ૧૪૪ બંદરો આવેલાં છે, પરંતુ મુંબઈ બંદર નવું એકે સ્થાને બંદર એમાં નથી. પૂર્વ કાંટા ઉપર વિશાગપટ્ટ, કોક્ષ, મચ્છલીપટ્ટ, મદ્રાસ, નેગાપટ્ટ, અને તુતિડારિન એ મુખ્ય બંદરો છે; અને પશ્ચિમ કાંટા ઉપર મુખ્ય બંદર કોચિન, કાલિકટ, તલ્લીચેરી, કાનાનુર, અને મંગલોર છે. મદ્રાસના પર્વતો વિષે ઉપર કહી ગયા છીએ. આપણે અગાડી કહી ગયા કે ઊંચા નીલગિરિ પર્વતમાં પૂર્વ ઘાટ પશ્ચિમ ઘાટને મળે છે, અને દિર્ઘાલયની દક્ષિણે ભરતપદમાં ઊંચામાં ઊંચા પહાડ નીલગિરિ છે તે પાલની તથા બીજા પર્વતો સાથે જોડાઈ કન્યાકુમારી સૂધી ગયેલાં છે. મુખ્ય નદીઓ ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર અને કાવેરી છે તેવિષે અગાડી કહી ગયા છીએ. કાવેરી નદીના એક મુખને કોલેરન નદી કહે છે. એ સર્વ નદીનું પાણી ખેતરોમાં લે છે, નહિતો પૂર્વ કાંટાપરનાં તપલાં અને સુડાં નેદીનાં ઊંચા રહેત. નૈઋત્ય કોક્ષભૂમિથી આવી મુંબઈ ઇલાકામાં વરસાદ વરસે છે તે આ પૂર્વ કાંટાપર તથા પશ્ચિમ ઘાટની પૂર્વના ધણાખરા પ્રદેશમાં વરસતો નથી. મદ્રાસ ઇલાકામાં વરસાદ મોડો અને થોડો વરસે છે, સપ્તેમ્બર માસમાં શરૂ થાય છે, અને ઇશાન કોક્ષમાંથી આવે છે.

દેશી રાજ્યોની વસ્તી બાદ કરતાં મદ્રાસ ઇલાકાની વસ્તી ૩,૧૧,૭૦,૬૩૧ માણસની છે. ગંગામ અને ઉત્તરના પહાડી દેશોમાં ઉંચો ભાષા, ત્યાંથી મદ્રાસ શહેર સૂધી તૈલંગ, મદ્રાસ શહેરથી મલબાર કાંટાપર કન્યાકુમારી સૂધી તામિલ, કન્યાકુમારીથી દક્ષિણ કાનડા સૂધી મલયાલમ, અને દક્ષિણ કાનડા તથા ધારવાડ જિલ્લાની લગભગ બહારી પ્રાંતમાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. ઇ. સ. ૧૬૩૯ માં ઇંગ્લેન્ડે ફ્રાન્સ સેત જ્યોર્જ બાંધ્યો તેની આસપાસ વસ્તી વધીને હાલ એ ઇલાકાની રાજધાની મદ્રાસ શહેર બન્યું છે. એમાં હાલ ૪,૦૦,૦૦૦ લોક વસે છે. મદ્રાસથી મુંબઈ સૂધી રેલવે છે, અને તેની શાખા મુંબઈથી બહારી સૂધી જાય છે. બીજી મદ્રાસથી તે કાલિકટ પાસે પશ્ચિમ કાંટાપર બાઈપુર સૂધી રેલવે જાય છે, અને તેની શાખાઓ મુંબઈથી બાંગ્લોર સૂધી અને કાંટાપર નેગાપટ્ટ સૂધી છે. ૩, ગળી, તલ, દિવેલી વગેરે, બૂન, ખાંડ, ડાંગર અને પામડાં એ ઇલાકામાંથી પરદેશોમાં વહે છે. મુખ્યત્વે કરીને બહારની આસપાસ ૩ પાડે છે, અને કાંટા ઉપર ડાંગર પાડે છે. વૈનાદમાંથી અને બીજા પશ્ચિમ ઘાટ માંહેલા પ્રહાડી પ્રદેશમાંથી બૂનદાણા આવે છે. બીજી એ ઇલાકામાંથી સૂતરાઈ કાપડ અને દારૂં પરમૂલક ખાતે વહે છે. પશ્ચિમ કાંટાથી તેજના અને જુદી જુદી જાતનું ઇમારતી લાકડું આવે છે.

મદ્રાસ ઇલાકામાં નીચે લખેલા પ્રાંતો છે:—

(૧) ઉત્તર સિરકાર—એ પ્રાંત સને ૧૭૬૬ માં હૈદરાબાદના નિઝામે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને આપ્યો. કૃષ્ણા નદીના મુખ આગળ મચ્છલીપટ્ટ અને ગોદાવરી નદીને તીર રાજમંદરી એ બે મુખ્ય નગરો એમાં છે.

(૨) કચ્છાદક—એનો વાયવ્ય ભાગ (ખલ્લારી અને કડપા) સને ૧૮૦૦ માં નિર્માણ આપ્યો, અને સને ૧૮૩૮ માં કર્નલના નવાબ પાસેથી કર્નલ લઈ લીધું. સેલમ, મદુરા, તથા કોંકણદુર સિવાય કચ્છાદકનો ખાડીનો ભાગ અકાંડના નવાબ અને તાંજોરના રાજા પાસેથી મળ્યો. સેલમ અને મદુરા સને ૧૭૯૨ માં દિપુ મુલતાન પાસેથી લીધા અને કોંકણદુર સને ૧૭૯૮ માં દિપુ મુઆ પછી લીધું. કચ્છાદકમાં મદ્રાસથી ઊતરતું મોદામાં મોદું શહેર ત્રિપિનાપોલિ કાવેરી નદીને કાંઠે છે. પહેલાં ત્રિપિનાપોલિ નગરી હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતી; અને કોન્નવરમ નગર (કાંચી) પણ હિંદુરાજ્યની રાજધાની હતું. પરંતુ કચ્છાદકમાં સર્વથી પ્રખ્યાત હિંદુ-રાજ્ય વિજયનગર હતું. ખલ્લારી પાસે તુંગભદ્રાના કાંઠાપર એ શહેરનાં તથા બીજાં મોટાં દેવળોનાં ખંડેરો હજુ જોવામાં આવેછે.

(૩) મલનાર (વૈનાદ અને દક્ષિણ કાનકા સહિત) સને ૧૭૯૮ માં દિપુ પાસેથી લીધું. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૧,૪૦,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમના વીસ કરતાં પણ વધારે જિલ્લા કરેલા છે. એ સિવાય મદ્રાસ સરકારના તાબા હેઠળ ૩૨,૦૦૦ ચોરસ મૈલ જમીન દેશી રાજ્યોની છે, તેમાં ૨૬,૦૦,૦૦૦ લોક વસેછે.

દેશી રાજ્યો.

એ દેશી રાજ્યોના ત્રાવણકોર અને કોચીન મુખ્ય છે. આ બે રાજ્યો ભરતખંડના નેર્ત્વક ડાહ્યામાં છે. મલનાર અને ત્રાવણકોરની વચ્ચે કોચિન છે.

ત્રાવણકોર—એના ઉપર હિંદુ મહારાજનો અમલ છે, તેની રાજ્યવાદી ત્રિવાનકમ છે. કાંઠા ઉપર એ દેશની જમીન નીચી છે તેમાં ડાંગર અને *સાગુચોખ્ખા વાપરે, અને ઊંચા ધાતના પ્રદેશમાં ઠામ ઠામ ફળ તથા તેજનાની વાડીઓ છે. એમાં પર્વતો છે તેમાં ઘાડાં જંગલો છે.

કોચીન—એ નાનું સંસ્થાન પહાડી છે તેપર હિંદુરાજનો અમલ છે. કોચિન અને ત્રાવણકોર તથા મલનાર કાંઠાપરના બીજા પ્રાંતોમાં ઘણાં લાંબાં સરોવરો છે. પર્વતમાંથી વહેતી નદીઓ વડે એ સરોવર પાણીથી ભરાયલાં રહેછે. જમીનના સાંકડા ટેકરા વડે દરિયાથી એ સરોવર જુદાં પડેછે. એ સરોવરમાંથી દરિયામાં પાણી જવાનો માર્ગ થોડો છે. ઘણાં મૈલ સૂધી એ સરોવરમાં વહાણ ચાલેછે.

મહેસૂર અને કુર્ગ પ્રાંતો.

સને ૧૭૯૮ માં દિપુમુલતાનની હાર થઈ ત્યારપછી એ રાજ્યના વંશની પુત્ર સ્થાપના થઈ; પરંતુ કુર્ગ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે, કેમકે ત્યાંના લિંગાયતરાજ પોતાની રૈયતપર જીલ્લમ કરતાં તેથી તેને સને ૧૮૩૪ માં પદ્મજ કર્યો.

મહેસૂર—એ પ્રાંત કચ્છાદકનો ભાગ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૭,૦૦૦ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૫૦,૫૦,૦૦૦ માણસની છે. એ પ્રાંત મુંબઈ ઇલાકાના ઉત્તર કાનકા અને ધારવાડ જિલ્લાની લગભગ આવેલોછે; નેર્ત્વક ડાહ્યામાં કુર્ગપ્રાંત વચ્ચે આવેલોછે. ખાડીની સા-

* સાગુ ચોખ્ખાને વાંશીઆ ચોખ્ખા પણ કહેછે—શૂં ૬૧૦.

૨૬૬ ઉપર મદ્રાસ ઇલાકા આવેલો છે. એ પ્રાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમ ઘાટ વચ્ચે ઉચ્ચ પ્રદેશ છે, અને દક્ષિણે નીલગિરિ પર્વતથી ઘેરાયેલો છે. ઉત્તરમાં તુંગભદ્રા નદીની પાસે હરિદ્વર કાન્તો એ ઉચ્ચ પ્રદેશનો એક નીચાણનો ભાગ છે, અને દરિયાથી પુણા નદીનું કાંચું છે તેટલો એ કાન્તો દરિયાથી ઊંચો છે. ઊંચા કુચે એટલે ડુંગરા વડે સર્વે દેશાણે એ પ્રદેશ ખંડિત થયેલો છે. એ ડુંગરા કાંઈ દેશાણે છૂટક છૂટક એકાંતે આવેલાં છે ને કાંઈ દેશાણે હારખંધ છે. એમાંના ઘણા પ્રખ્યાત પહાડનું નામ નંદીદુર્ગ છે. મહેસૂરમાં સુખ્ય નદીઓ તુંગ અને ભદ્રા છે. પશ્ચિમ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમનો સંગમ શિમોગા આગળ થાય છે. કાવેરી નદી પણ ઘાટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને મળનારી ઘણીક નદીઓનું પાણી ખેતી કરવામાં બહુ કામ આવે છે. પન્નાર, પલાર, અને પનેર એ ત્રણ નદીઓ મહેસૂરની પૂર્વમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આગલા રાજાઓએ બંધાવેલાં તળાવો તથા જૂનાં દેરાનાં ખંડેરોને માટે મહેસૂરપ્રાંત પ્રખ્યાત છે. હાલ મહેસૂરની રાજધાની મહેસૂર શહેર છે. ખાર મેલને છેલે રોશિંગાપટ્ટમ નામે હેંદર અને ટિપુની રાજધાની અને કિલ્લો છે, તે કાવેરી નદીમાંના ટાપુ ઉપર બંધેલો છે. મહેસૂરની પૂર્વે ખાંગલાર નામે મોટું શહેર છે, ત્યાં સુખ્ય કમિશનર રહે છે. એ પ્રાંતમાં સુખ્યત્વે કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ પ્રાંતમાં નૈર્ઋત્ય અને ઉશાન કોણમાંથી વરસાદ પુષ્કળ વરસે છે, અને સર્વ જાતની પેદાશ સારી થાય છે. પશ્ચિમ ઘાટ પર જંગલો છે તેમાં સાગ, સીસમ, અને સૂખડનાં ઝાડો ઊગે છે. એજ ભાગમાંથી સોપારી, નાળિયેર, તેળનો અને મેવો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ મળે છે. પરંતુ એ માંતની સુખ્ય પેદાશ જૂન ઢાણાની છે. વળી કાગર, બીજી જાતનું ધાન્ય, અને ખાંડ પુષ્કળ થાય છે. રેશમ અને રેશમી કાપડ પરદેશ ખાતે પુષ્કળ મળે છે.

કુચું—એ પ્રાંત નાનો છે. તેનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૮૩ ચોરસ મેલ અને વસ્તી ૧,૭૮,૩૦૨ માણસની છે. તેમાંના ૨૬,૦૦૦ કુચના અસલ વતની છે. તેઓ પોતાની જુરી ભાષા બોલે છે. ખાડીના લેંડા હિંદુ અને મુસલમાન છે. તેઓ કાનડી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંત મહેસૂરની નૈર્ઋત્ય કોણમાં છે. એમાં જંગલો અને પર્વતો ઘણા છે. એની ત્રણ બાજુએ પર્વતો અને ચોથી એટલે પૂર્વ બાજુએ બહુ ઘાટું જંગલ છે. એ પ્રાંતમાં એલથી, સૂખડ, સાગ, તૃણવૃક્ષ, વગેરે ઝાડ પુષ્કળ ઊગે છે. ને દેશાણે જંગલમાંથી ઝાડ કાપી નાખ્યું છે ત્યાં જૂન પુષ્કળ થાય છે; અને નીચી ખીણોમાં કાંગર પાકે છે. જંગલનાં ઝાડ ઉપરાંત ઘાટના ઢાળ ઉપર વાંસ, જવાઈનાં બર અને બીજાં ઘાંડ ઊગે છે. એનું સુખ્ય શહેર મદ્રાસ છે.

એ પ્રમાણે મદ્રાસ ઇલાકામાં સુખ્ય પર્વતો પૂર્વ ઘાટ અને પશ્ચિમ ઘાટ છે. એ બંને નીલગિરિ પહાડમાં જોડાઈ ગયા છે.

સુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી, કૃષ્ણા, પનેર, પન્નાર, પલાર, અને કાવેરી છે.

સુખ્ય પ્રાંતો (૧) ઉત્તર સિરકાર, (૨) કર્ણાટક, (૩) મલબાર.

સુખ્ય શહેરો—મદ્રાસ, મચ્છલીપટ્ટણ, રાજમંદરી, ત્રિચિનોપોલિ, કાંજિવરમ, અર્કાટ વગેરે.

એ દલાકાના તાબાનાં મુખ્ય દેશી રાજ્યો ત્રાવણકોર અને કોચિન છે.

ગવર્નર જનરલના અધિકાર નીચે મૈસૂર, કુર્ગ, હૈદરાબાદ અને વરાડનાં દેશી સંસ્થાનો છે, તેમાંનાં પહેલાં બેનું વર્ણન ઉપર કર્યું છે, ને બીજાં બેનું હેઠળ લખીએ છીએ.

હૈદરાબાદ અને વરાડ.

હૈદરાબાદ નો હકિમ નિઝામ કહેવાય છે. એણે હાલ વરાડ પ્રાંત ઈંગ્લેન્ડ સરકારને સોંપ્યો છે. એની મુખ્ય નદીઓ દક્ષિણના હિવાલમાં લખાઈ છે. એનાં મુખ્ય નગરો, હૈદરાબાદ, ઔરંગાબાદ, દોલતાબાદ, જાલના, બેદર, વગેરે છે.

સને ૧૮૫૩ માં નિઝામે વરાડ પ્રાંત ઈંગ્લેન્ડને સોંપી શરતે આપ્યા કે તેના રાજ્યના રક્ષણ અર્થે ઈંગ્લેન્ડ લશ્કર તે રાજ્યમાં રહે. વરાડ પ્રાંત આ સંસ્થાનોનો ઉત્તર ભાગ છે. ઉત્તરે અને ઘશાન ડોણમાં મધ્ય પ્રાંતો, પૂર્વે અને દક્ષિણે મદ્રાસ ક્ષેત્રો, અને પશ્ચિમે મુંબઈ દલાકાના પારવાડ, ક્લાકી, સોલાપુર, અહમદાગર, નાસિક, અને આનંદરા નિલ્લાઓની લગભગ એ પ્રાંતો છે. વરાડ પ્રાંત બાદ કરતાં હૈદરાબાદ એટલે નિઝામના મુલકનું ક્ષેત્રફળ ૭૧,૭૭૧ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૯૮,૪૫,૫૯૪ માણસની છે.

મુખ્ય નદીઓ—ગોદાવરી મુંબઈ ક્ષેત્રમાં નાસિક પાસે ઉત્પત્ત થઈ વાયવ્ય ડોણથી અગ્નિ ડોણમાં વહે છે. દક્ષિણમાંથી આવેલી મંજરા નદી એને મળે છે. પેતંગંગા અને વરધા ગોદાવરીને મળનારી નદીઓ છે તે એ પ્રાંતની ઉત્તર સીમા છે. કૃષ્ણા અને તેને મળનારી તુંગભદ્રા એની દક્ષિણ સીમા છે. બીમા નદી પણ રૈમુરની ઉત્તરે કૃષ્ણાને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—હૈદરાબાદ એ નિઝામની રાજધાની કૃષ્ણાને મળનારી મુશી નદીના કાંઠાપર છે. એ શહેરની પાસે ગોલકુંડાનાં ખડેરા છે. તે આગળના ગોલકુંડાના રાજ્યની રાજધાની હતી. પર્વતમાં કોતરી કાઢેલાં દરેરાને માટે દલોરા પ્રખ્યાત છે. ઔરંગાબાદ, દોલતાબાદ (દેવગડ) નો કિલ્લો; ઉત્તરમાં જાલના, ત્યાંનાં રેરામી કાપડ અને મંજરા નદીપર ખેદર છે ત્યાંનાં સોના રૂપાની કાશીગરીવાળાં પીતળનાં વાસણ વખણાય છે. ચાલુક્ય વંશના રાજાઓની રાજધાની કલ્યાણ નગર ખેદરની પાસે હતું એવું પારવામાં આવ્યું છે. હૈદરાબાદની પૂર્વે વારંગલ છે તે તૈલગણની રાજધાની હતી એવું કહેવાય છે. એ રાજ્યમાં મુખ્યત્વે ઉત્તરમાં મરાઠી, પૂર્વે અને દક્ષિણમાં તલચૂ અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. એ રાજ્યમાં ઘણાં તળાવો ખાંધેલાં છે. પાણી પાવાથી જમીનમાં પાક સારો થાય છે. વરધા નદીની પાસે ઘશાન ડોણમાં કોપતા નીકળે છે. હૈદરાબાદથી ગલખરગાની નજીક સૂધી હાલમાં રેલવે ખાંધી છે. એ સડક મુંબઈથી મદ્રાસ સૂધી ખાંધેલી રેલવેને ગલખરગા આગળ મળે છે.

દેશભાષના ઇંગ્લેન્ડ રેસિડેન્ટના ઉપરીપદના નીચે એક ઇંગ્લેન્ડ અધિકારી વરાડ પ્રાંત ઉપર અમલ કરે છે. એ પ્રાંતનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૭,૭૧૧ ચોરસ મૈલ, અને વસ્તી ૨૬,૭૨,૬૭૩ માણસની છે, તે મરાઠી ભાષા બોલે છે. એ પ્રાંતની ઉત્તરે તાપી નદી છે; એની અને મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર વરધા નદી છે અને દક્ષિણે એની અને નિઝામના મુલકની સીમા ઉપર પેનગંગા નદી છે. એ ઉત્તર ભણીના સાતપૂડા પર્વત અને દક્ષિણના અચ્યુટા તથા બીજા પર્વતોની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા એ પહોળા રસાળ પ્રદેશ છે. એ પ્રદેશનું અસલ નામ પેનઘાટ છે, અને ઉચ્ચ પ્રદેશ અને અચ્યુટા પર્વતોના ડુંગરોનું નામ બાળઘાટ છે. તાપીને મળતારી પૂર્ણા નદી તથા ઉત્તર દક્ષિણ ડુંગરોમાંથી પૂર્ણામાં વહેતા ઘણા વહેણાઓથી એ પ્રદેશને પાણી પૂરું પડે છે. એ પ્રદેશની ભૂમિ કાળી રસાળ છે અને ૩ તથા બીજા પાક સારા થાય છે. મુંબઈથી નાગપુર સુધીની રેલવે એ પ્રદેશમાં ઘડને જાય છે. એની બે શાખાઓમાંની એક ખંભાત અને બીજી ઉમરાવતી નામે શહેર સુધી છે, એ બંને શહેર રૂના વેપારનાં મથક છે. ઉત્તરે એલિયપુર, દક્ષિણે કરિંગા અને મધ્યે તથા રેલવે ઉપર અંડોલા અને શીઆગામ એ મોટાં શહેરો છે. વરાડનું ૩ મુંબઈ આવે છે. એનીની નીચળ સિવાય પશ્ચિમમાં બળકાના ગિલ્લામાં લુધાર નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે, અને પૂર્વમાં ગુન ગિલ્લામાં કાચલાની ખાઈ છે.

મધ્ય પ્રાંતો.

એમની ઉત્તરે બુંદેલખંડ અને વાયવ્ય પ્રાંતો, પશ્ચિમે ભોપાળ, ઇંદોર, અને ખીજાં દેશી રાજ્યો, તથા ખાનદેશ, દક્ષિણે વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય, અને પૂર્વે મદ્રાસ ઇલાકા, અને બંગાળા પ્રાંત છે.

મધ્ય પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૩,૨૭૯ ચોરસ મૈલ છે, તેમાંની ૮૪,૪૪૫ મૈલ ભૂમિ ઇંગ્લેન્ડ સરકારની છે અને બાકીની પંદર ગોડ તથા રજપૂત ઠાકોરોને તામે છે. એ ઠાકોરો મુખ્ય કમિશનરના તાબા હેઠળ છે. એમાં ૯૨,૫૦,૦૦૦ માણસ વસે છે, તેમાંની ૨૦,૦૦,૦૦૦ કરતાં વધારે ગોડ, ભીલ, કોલી, અને બીજી ડુંગરમાં વસનારી જાતિઓ છે. આખી વસ્તી-માંના ૧૦,૫૦,૦૦૦ લોક ઉપર કરેલાં પંદર સંત્યાનોમાં રહે છે. મધ્ય પ્રાંતોના સર્વથી ઉત્તરના ભાગમાં સાગર અને દમોહ ગિલ્લા છે. તેઓ વિંધ્યા પર્વતના ઉત્તર ઢાળપર છે, તે માટે વાસ્તવિક રીતે તેઓ હિંદુસ્તાન માટેલા પ્રાચીન માળવાનો ભાગ છે. પરંતુ એ પ્રાંતોનો મોટામાં મોટો ભાગ દક્ષિણ એટલે વિંધ્યાની દક્ષિણમાં છે, અને રામાયણમાં કરેલા ગોંડવાનાનો ધણેખેરો ભાગ એમાં આવેલો છે. દક્ષિણમાં અને સાગર તથા દમોહ ગિલ્લાઓમાં નર્મદા નદીની ફળદ્રુપ ખીણ છે. એ ખીણ આશરે ૩૦ મૈલ પહોળી છે, અને વિંધ્યા તથા સાતપૂડા પર્વતની વચ્ચે પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલી છે. એ ખીણમાં જન્મલપુર, નરસિંગપુર, હરાંગાખાડ પ્રાંતો તથા નેમારનો થોડો મુલક છે. નેમારનો બાકીનો

* જન્મલપુર આગળ પ્રસિદ્ધ આરતના ડુંગરો છે તેમાંથી નર્મદા નદી વહે છે. એ શહેરમાં ફારશીઆ ટમ લોકને પડકી આપી કુટુંબસહિત રાખ્યા છે ને તેઓ અને ઉચ્ચમ ફરાર છે. શ્રી. ક્રા.

ભાગ તાપીને કાઢે આવેલોછે. નર્મદાની ખીણની દક્ષિણે સાતપૂડા પર્વત છે. પૂર્વે છેડે સાતપૂડા પર્વતની પહોળાઈ ૧૦૦ મેલ છે. એ પર્વત ઉત્તરમાં અમરકંટકના ઊંચાણની પવિત્ર ભૂમિથી તે દક્ષિણમાં ખાળા ધાટ સુધી પ્રસરેલ છે અમરકંટક આગળ નર્મદાનું મૂળ છે. પરંતુ પશ્ચિમમાં એ પર્વતો વધારે સડડા થતા જાય છે. સાતપૂડાની બાજુ નાગપૂર્વ રાજાઓ ધણી છે, જેવા કે મહારવ અને પંચમરા ડુંગરા અને નર્મદાનો ભણી અને વરાડની સીમા ઉપર ખીડકડા ડુંગરા, મંડલા, ખાલપાટ, સંજાની, મહિન્દ્રવાડા, તથા મેતુલ જિલ્લાઓ સાતપૂડાના લાખા ઢાળ અને વિશાળ ઊંચા પ્રદેશના બનેલાછે. મેતુલ પ્રાંતના ડુંગરામાં તાપી નદીનું મૂળ છે. એ નદી નર્મદાની દક્ષિણે વહેછે. જે સ્થળે સાતપૂડા પર્વત મધ્ય પ્રાંતમાં થઈ ખાનદેશ સુધી ગયેલાછે તે સ્થળ આગળ આશીરગઢમાં પ્રખ્યાત ડુંગરી કિલ્લો છે તેને સુગલાઈ રાજ્યમાં 'દક્ષિણની ભાગણ' કહેતા. આશીરગઢ આગળ સાતપૂડા પર્વત નીચા છે અને સુંબડથી અલાહાબાદ તથા કલકત્તા સુધીની રેલવે તેમને ઓળંગેછે. સાતપૂડા પર્વતની દક્ષિણે વર્ધા અને વૈનગંગાની ખીણોથી થયેલું નાગપુરનું મોડું મેદાન છે તેમાં નાગપુર, વર્ધા, ભંડારા, અને ચંદ્ર જિલ્લાઓ આવેલાછે. વર્ધા અને વૈનગંગા નદીઓ સાતપૂડા પર્વતમાંથી વહેછે અને વર્ધા નદી મધ્ય પ્રાંતની સીમા ઉપર છે તેની પેલીમેર વરાડ અને નિઝામનું રાજ્ય છે. વૈનગંગાનદી ચંદ્રની દક્ષિણે વર્ધાને મળેછે અને પ્રાણહિતા નામે એ બે નદીઓ એકતું થયેલું જળ થોડક દૂર જઈ સિંદ્રાના સમીપ ગોદાવરીમાં ભળેછે. નાગપુરના પ્રદેશની પૂર્વે સાતપૂડામાંથી નીકળેલા ડુંગરા વડે એનાથી જુદા પડેલો છત્તીસગઢ (એના છત્રીસ વિભાગ છે) નામે પ્રાંત છે તેના રચપુર અને વિલાસપુર એવા બે જિલ્લા કર્યાછે. છત્તીસગઢ પ્રાંત મહાનદીની ખીણનો ભાગ છે, અને ખસ્તરની વચ્ચે ને પહાડ છે તેમાંથી એ નદી નીકળેછે. એ દક્ષિણ ભણીનો મૂલક વગડાઈ અને દેશી રાજાના તાખામાં છે. છત્તીસગઢ પ્રાંતની પૂર્વે સંબલપુર મૂલક છે. સાતપૂડામાંથી નીકળેલા કેટલાક કાંટાઓ એ બેની વચ્ચે છે. બંગાળા, ઇલાકાનો ઊંચા નાગપુર પ્રાંત એની ઉત્તરે છે. મહાનદી છત્તીસગઢ પ્રાંતમાં થઈને સંબલપુરમાં વહેછે, અને ત્યાંથી બંગાળા ઇલાકાના ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પેઝેછે. સંબલપુરની પૂર્વે, પશ્ચિમે, અને દક્ષિણે ઉપર કહેલાં પંદરમાંનાં ધણાંખરાં રાજ્યો છે. તેમાંનું એક રાજ્ય ખસ્તર છે તે અને બીજાં જંગલી હાલતમાં છે, તથા ડુંગરા અને વનથી ભરેલાંછે. પરંતુ એમના વિષે જાણવામાં થોડું આવેલુંછે. મદ્રાસ ઇલાકામાં પેટા પહેલાં ગોદાવરીના કાંટાપર ખસ્તરની દક્ષિણે સારી ભૂમિના સાંકડો કડકો છે.

એ પ્રમાણે મધ્યપ્રાંતમાં ઉત્તરથી તે દક્ષિણ અને અગ્નિકોણ બહુ પ્રથમ સાગર અને દમોહનો કંચો મૂલક છે. પછી નર્મદાનો પ્રદેશ; વળી સાતપૂડાનો કંચો મૂલક; ત્યારપછી નાગપુર, છત્તીસગઢ, અને સંબલપુરના વધારે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ, અને છેલ્લે મદ્રાસ ઇલાકાની તથા નિઝામના રાજ્યની સરહદ ઉપર ગોદાવરી વહેછે, ત્યાં ડુંગરા અને જંગલ છે.

સાતપૂડાના ઢાળમાં અને તેમની પૂર્વે અને દક્ષિણે મધ્ય પ્રાંતોના બીજા ધણા ભાગમાં

નંગલ છે; એમાંનાં કોઈ કોઈ વનોમાં સાગ, શાલ, મડુડાં, અને બીજાં ઉપયોગી ઝાડો ઊગે છે. પરંતુ વરાડ નવા ખેડાયેલા મુલકમાં ઘણા મૈલ સૂધી ભાગ્યે ઝાડ નેવામાં આવે છે. સાતપૂડા પર્વત ઉપર અને તેની ઉત્તરે ઊંચી જાતના ઘઉં અને બાજરી થાય છે. વિશેષ કરીને નર્મદાની ખીણ ધઉં તથા રૂ, શેરડી અને બીજા પાકને માટે પ્રખ્યાત છે. પરંતુ વર્ષા નહીં કાઢે આવેલા પ્રદેશોમાં સૌથી સરસ રૂ થાય છે. હિંગણધાટ શહેરમાં એ રૂનો વેપાર ચાલે છે તેપરથી અને હિંગણધાટનું રૂ કરે છે. વર્ધાના પ્રદેશમાં ઘઉં અને જુવાર પછ પાકે છે. સાતપૂડાની દક્ષિણે અને પૂર્વે નાગપુર, ઇત્તીસગઢ, અને સંનલપુર પ્રાંતોમાં મુખ્ય પાક ચોખા છે, પરંતુ સાતપૂડાની સમીપ ઇત્તીસગઢની ઊંચી ભૂમિમાં ઘઉં થાય છે. દરેક સ્થળે થોડોક તમાકુ પછ થાય છે; વળી સાતપૂડા પર્વત ઉપર થોડું અદીચ અને તેની દક્ષિણના પ્રદેશમાં તલ, દીવેલી, વગેરે થાય છે. મધ્ય પ્રાંતમાં કેટલીક કાયલાની અને લોહાની ખાણો છે તેમાંની ઘણીજ અગત્યની ચંદાની સમીપ છે. એ પ્રાંતમાં વળી બે રેલવેની સડો છે. એક સુંબઠથી નીકળી આશીરગઢ તથા જામલપુર થઈ નર્મદાના પ્રદેશમાં થઈને અલાહાબાદ અને કલકત્તા સુધી જાય છે, અને વરાડની સડક જોસાવળથી એક નાગપુર સુધી જાય છે. વળી આશીરગઢની ઉત્તરે ખંડાથી ઘેરાર સુધી બીજી સડક બંધાઈ છે. એ પ્રાંતોના ઘણાખરો વેપાર સુંબઠ જોડે છે. રૂ, અનાજ, તલ, દીવેલી વગેરે, દેશી કાપડ, મામડાં, ધી, ને તેલને બદલે સુંબઠથી મીઠું, ઇંચેજી કાપડ, લોહાનો સામાન, નાજિઅર, વગેરે એ દેશમાં આવે છે. ખાંડ, તમાકુ, ઢોર અને ઘેટાંના બધલામાં એ પ્રાંતોમાંથી ભરતપંડના બીજા ભાગોમાં ધાતુ, લાખ, રંગ, વગેરે મોકલવામાં આવે છે. એ પ્રાંતોમાં સઘળે સ્થળે લોહો વધવાનો ધંધો કરે છે, પરંતુ કંઈ વખાણવા જેવો કસબ તેમને આવડતો નથી. માત્ર બરાનપુરનો કસબી વણાદ અને નાગપુર તથા ભંડારાનું ભરતકામ અને પેાતીજોડા વખણાય છે.

મધ્ય પ્રાંતોની રાજધાની નાગપુર છે તેની સમીપ સિતાબલદીનો ડુંગરી કિલ્લો છે. નાગપુરથી ૧૨ મૈલને અંતરે કામ્પલો છે તેમાં લશ્કરની છાવણી છે. ઉત્તરમાં સાગર અને જબલપુર, પૂર્વમાં નાયપુર (ઇત્તીસગઢમાં), અને દક્ષિણે ચંદા એ મોટાં શહેરો છે. પહેલાં ચંદા એ જોડ રાજ્યની રાજધાની ચંદામાં હતી. આશીરગઢની સમીપ બરાનપુર નામે પ્રખ્યાત મુસલમાની શહેર છે.

જોડ લોકને પોતાની જુડી ભાષા છે; પરંતુ હિંદુઓએ એટલે આર્યોએ વશી તેમને ધીમે ધીમે ડુંગરા અને જંગલોમાં કડાડી મુક્યા તેથી કરીને મધ્ય પ્રાંતોમાં હાલમાં મુખ્ય ભાષા હિંદી છે. વિંધ્યા અને નર્મદાની ખીણના પ્રદેશોમાં હિંદી બોલાય છે અને નેમાર અને ઇત્તીસગઢમાં હિંદીને મળતી બોલીઓ બોલાય છે. નૈર્ઋત્ય કોણમાં વરાડ પ્રાંતની સરહદથી તે નાગપુર અને ચંદાસુધી મરાઠી ભાષા બોલાય છે. ચંદાની દક્ષિણે તથા ગોદાવરીના પ્રદેશોમાં તેલંગણના જૂનો વિભાગ છે તેમાં તલુકુ કે તેલંગી ભાષા બોલાય છે. એટલે સંનલપુરમાં અને હોદા નાગપુર તથા આઢીઆની સમીપ એ પ્રાંતના ઇરાન કોણમાં ઉર્દૂ ભાષા બોલાય છે. અસલના વખતમાં જોડ રાજ્યના મુગલ પાદશાહથી ઘણું કરીને સ્વતંત્ર હતા અને સને ૧૭૩૭ માંરાધોજી જોસનેની સરદારી નીચે મરાઠા આવ્યા ત્યાંસુધી જતાયલા નહોતા. પ્રથમ જોસલાનું રાજ્ય સારું હતું;

પરંતુ ધીમે ધીમે દેશ પર નદારો અમલ થયો અને ખીંદારઓ લૂંટવા લાગ્યા. સને ૧૮૦૩ માં નાગપુરનો ભોંસલા રાજા ઇંગ્રેજ સામે લડવામાં હાર્યો તેથી તેણે તેમને કટક (બંગાળામાં), સંનલપુર, અને વરાડપ્રાંત આપી દીધા, અને સને ૧૮૧૮ માં તેણે ફરી લડાઇ કરી સાગર અને નર્મદાના પ્રદેશો આપ્યા. સને ૧૮૫૩ માં છેલ્લા રાજાના મરણ પછી ખાંડેનો મૂલક ઇંગ્રેજને હાથ આવ્યો. દરિયાથી દૂર હોવાને લીધે મુંબઇ કરતાં મધ્ય પ્રાંતોમાં તાપ વધારે પડેછે, પરંતુ સાતપૂડાના ડુંગરો ઉપર ઓછો છે. વરસાદ મત વરસેછે અને આપણા દેશની પેઠે ત્યાપથ્ય નૈર્ઋત્ય કાશ્યમાંથી વરસેછે.

મધ્યહિંદ એજન્સિ.

એ એજન્સિના બે મોટા ભાગ છે; એક ભાગમાં ગ્વાલિયરનું રાજ્ય, ને પ્રાચીન માલ્વાનો ઘણેકરો ભાગ છે, અને ખીજામાં બુંદેલખંડમાંહેલાં દેશી રાજ્યો, અને રેવાનું મોટું રાજ્ય છે. આ બે ભાગોની વચ્ચે વાયવ્ય પ્રાંતોની એક સાંકડી પટ્ટી આવેલીછે. મધ્ય પ્રાંતોનો સૌથી ઉત્તરનો સાગર મૂલક છે તેને એ પટ્ટી મળેછે.

૧. ગ્વાલિયર અને માલ્વા.

ગ્વાલિયરનું રાજ્ય અને માળવા ઉત્તરે વાયવ્ય પ્રાંતોની અને પશ્ચિમે રજપૂત સંસ્થાનોની અને મુંબઇ છલાકાની લગોલગ છે; દક્ષિણે એમની અને ખાતરદેશની વચ્ચે સાતપૂડા પર્વત છે. અને તેમની અને મધ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે નર્મદા નદી છે. નર્મદાની ખીણની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિંધ્યા પર્વત આવેલોછે, અને વિંધ્યાથી વાયવ્ય પ્રાંતોમાં જમના નદીની ખીણ સૂધી જમીનનો ઢાળ છે. એ ભાગમાં અંબલ, સિંધુ અને બેટવા નદીઓ છે; અને તેમની શાખાઓ એ દેશોમાં થઇ જમનાને મળેછે. દેશ રસાળ છે, તોપથ્ય અહિં તહિં ઘાડાં જંગલો છે. દક્ષિણે સાતપૂડા અને નેમાર તરફ હોલકરના તાખાના પહાડી પ્રદેશોમાં ખીંદાર અને ભીલલોડો આગલા વખતમાં ખડુ ઉપડવ કરતા, તોપથ્ય હાલમાં રાજ્યવ્યવસ્થા સારી છે. જુદી જુદી જાતિના રાજાઓના તાખામાં એ મૂલક છે. સિંધિઆ, હોલકર, અને ભોપાળ એ ત્રણ મોટાં રાજ્યો છે. એ રાજ્યનો મૂલક સેળભેળ થઇ ગયેલોછે, પરંતુ ઉત્તરનો ભાગ અથવા ગ્વાલિયરનો મૂલક સિંધિઆ અને તેના મોડાસદારને તાખે છે; વળી દક્ષિણના ભાગમાં અથવા માળવામાં સિંધિઆના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ, હોલકર અને ભોપાળનાં વિસ્તારવાળાં રાજ્યો, એ ત્રણ મોટાં રાજ્યોના કેટલાક મોડાસદાર, અને દેવાસ, પાર, રતલામ, જાવડા, જખૂવા, અઝીરાયપુર, વગેરે એમનાથી સ્વતંત્ર રાજાઓનાં ઘણાં રાજ્યો છે. સિંધિઆ અને હોલકર પશ્ચાતા સરદારોના વંશના મરાઠા છે; ભોપાળની બેગમ મુસલમાની છે. સને ૧૮૦૪ થી સિંધિઆની રાજધાની ગ્વાલિયરમાં છે. એ કિલ્લાની તળેટીએ જૂનું શહેર છે. એની પાસે લશ્કર નામે નવું શહેર વસ્યુંછે. ગ્વાલિયર પાસે મોરાર નામે ઇંગ્રેજ શહેર છે. ભોપાળની બેગમની રાજધાની ભોપાળનગર દક્ષિણમાં છે, અને હોલકરની રાજધાની ઇંદાર પથ્થ દક્ષિણમાં છે. ઇંદારની દક્ષિણે ૧૨ મૈલને અંતરે મ્હેા નામે ઇંગ્રેજ ધાવણી છે તેમાં

મુંબઈ ઈલાકાના લશ્કરનો કેલોડ ભાગ રહેછે. સિંધિઆના રાજ્યમાં ઈંદોરની ઉત્તરે ઉજ્જૈનગરી પ્રાચીન માળવાની પ્રસિદ્ધ રાજધાની છે. માળવામાં ઘઉં અને તમાકુ સરસ થાયછે; ત્યાં અદ્ધીય થાયછે તેનો ઘણા ભાગ મુંબઈ આવેછે. શેરડી, રૂ, અને જુદી જુદી જાતનું પાન્ય પુષ્કળ પાડેછે. મધ્ય પ્રાંતમાં ખંડવાથી ઈંદોર સૂધી રેલવે બાંધીછે, અને ઉત્તર નીમચ સૂધી એ સડક વધારીછે. નીમચ શહેરમાં ઈંગ્રેજી લશ્કર રહેછે. આગ્રાથી ગ્વાલિયર સૂધી બીજી સડક બંધાઇછે.

૨. બુંદેલખંડ અને રેવા.

એ એજન્સિના બીજા ભાગમાં બુંદેલખંડ માહેલાં દેશી રાજ્યો અને વાઘેલા રજપૂત રાજ્યોનું રેવા સંસ્થાન છે. એની આસપાસ વાયવ્ય પ્રાંત, બંગાળા પ્રાંત, અને મધ્યપ્રાંત આવેલાછે. બુંદેલખંડમાં મુખ્ય સંસ્થાનો બેટવા નદી પાસે અચ્ચા અથવા તેહરી અને પન્ના, હીરા અને બીજા અમુલ્ય ખનિજોને માટે પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણમાં હૈદરાબાદ પાસે ગોલકોંડાની જૂની રાજધાનીમાં પન્ના શહેરના હીરા વેચાતા. રેવાનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બુંદેલખંડની પૂર્વે છે. તેની વચ્ચેવચ્ચ ધઇને ટુંગર ડુંગરા જાયછે. એ ડુંગરો વિધ્યાપર્વતની શાખા છે. એ ડુંગરોની દક્ષિણે ગંગાનદીને મળનારી શોણ નદી વહેછે. દક્ષિણમાં નર્મદાનદી અમરકંટકના ઊંચા પ્રદેશમાંથી ઉતરી રેવાના થોડાક ભાગમાં યઇ વહેછે. બુંદેલખંડ અને રેવા પહાડી છે અને તેમાં દક્ષિણે મોટાં જંગલો છે, પરંતુ જ જગ્યાએ પાણી છે તે જગ્યા રસાળ છે. જમલપુરથી અલાહાબાદ સૂધીની રેલવે એમાં યઇને જાયછે. એ એજન્સિનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૮૩,૬૦૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૬, ૭૦,૦૦૦ માણસની છે.

ગ્વાલિયર, ઈંદોર, ભોપાળ, અને રેવા એ ચાર મોટાં સંસ્થાન સિવાય બીજા દરજ્જાનાં ૨૩ સંસ્થાનો અને તેથી પણ નાનાં ૪૪ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાન પર દેખરેખ રાખવા માટે ઈંદોરમાં ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ રહેછે અને મોટાં સંસ્થાનોમાં આસિસ્ટન્ટ એજન્ટો રહેછે.

રજપૂત સંસ્થાનો.

એ મોટો ચોરસ મુલક છે. એની ઉત્તરે સતલજ, દક્ષિણે ગૂજરાત, પશ્ચિમે સિંધ, અને પૂર્વે આગ્રા, ગ્વાલિયર અને ઈંદોર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૮ દેશી સંસ્થાનો છે. તેઓ અજમેર અને મૈદુરવાડાના નાના ઇંગ્રેજી મુલકની આસપાસ જથાબંધ છે. એ દેશી સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

રજપૂત સંસ્થાનો.

૧ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર).

૨ જેપુર.

૨ મારવાડ (અથવા બેઘપુરી).

૪ બુંડી.

૫ ઢિકાનેર.	૧૧ શિરોહી.
૬ કોટા.	૧૨ ડુંગરપુર.
૭ કિરોલી.	૧૩ વાંસવાડા.
૮ કિશનગઢ.	૧૪ પ્રતાપગઢ.
૯ જસલમેર.	૧૫ જ્ઞાલાવાડ.
૧૦ અલવડ.	

જાટ સંસ્થાનો.

૧૬ ભરતપુર.	૧૭ ધોઝપુર.
------------	------------

મુસલમાની સંસ્થાન.

૧૮ ટાંક.

એ અદાર સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૨૯,૭૫૦ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૧,૦૨,૬૮,૩૯૨ છે. ગવર્નર જનરલને એન્ટ એ સર્વેયર રૂબરૂ રાખે છે. તે શિરોહીમાં આખું પર્વતપર રહે છે. હિંદુલોકો એ પર્વતને પવિત્ર ધામ માને છે. હાલમાં એ પર્વતસૂધી રેલવે બંધાયે છે. મુંબઈ ઈલાકામાં પાલણપુર એજન્સિની સરહદ સમીપ અરવલી પર્વતના નૈરૂપ કોણમાં એ પર્વત છે. અરવલી પર્વત રજપૂત સંસ્થાનોના બે ભાગ કરે છે, ઉપર ભાગ એ પર્વતની વાયવ્ય કોણમાં છે, અને નીચે ભાગ અગ્નિકોણમાં છે. એ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં જાણવા લાયક નદી માત્ર લૂણી છે, તે મારવાડ (અથવા જોધપુર) ના થોડાક ભાગમાં વહી કચ્છના રણમાં પડે છે. મારવાડને થોડાક ભાગ જસલમેર, ઢિકાનેર, અને શીકાવતીના સંધ્યા ભાગ સુધી લૂણીની પશ્ચિમને બધે પ્રદેશ વિશાળ રેતીનું અર્ધ રણ છે. એના એક ભાગને થર અથવા મોટું રણ કહે છે. એમ કોઈ સ્થળે ખેતી થાય છે. પાણી વહી જવાને બદલે રેતીવાળી જમીનમાં સમાઈ જાય છે, તેથી થોડા વરસાદથી કામ પૂરું પડે છે. જ્યારે વરસાદ વરસે છે ત્યારે લોકો ઊંટવતી રેતીના ટેકર ખેડે છે, અને બી જમીનમાં છેક ઊંડાં રેપે છે; રણમાં ધાસ મસ ઊગે છે તે ખાઈને પુષ્કળ દૈર, ઊંટ ને મેઠાં ઊધે છે. મારવાડ અને ઢિકાનેર, એ પશુને માટે પ્રખ્યાત છે. વળી એ રણમાં જંગલી ગધેડાં અને બીજાં વિપ્રિત પ્રાણીઓ તથા જંગલી જનાવરો ધણાં વસે છે. પાણી દાંડેથી લોકોને ધણું ફળ મળે છે. એ દેશમાં વાર્ષિક મેળા ભરાય છે ત્યારે મારવાડી બળદોની કીમત બહુ ઊપજે છે. મુંબઈ અને બીજાં દેશો ઘેટાં મોડલવામાં આવે છે. ભરતપુરમાં મારવાડનાં ઊંટ ધણા જ સહનશીલ અને ઢિકાનેરની સંઘલીઓ ધણા જ દિવાળી ચાલનારી કહેવાય છે. મારવાડી લોકોને વેપાર બહુ પ્રિય છે. ધણા મારવાડી મુંબઈ આવી ફળ એકદું કરીને સ્વદેશ પાછા જાય છે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમનાં સંસ્થાનોની જમીન રસાય છે, પણ મેવાડ (અથવા ઉદેપુર) થી શરૂ થઈ આગ્રા તરફ ને ઉચ્ચ પ્રદેશનો ઢાળ છે તે ઉપર અને ડુંગરામાં ને બીજાં સંસ્થાનો છે તેની જમીન વધારે રસાય છે. આ ભાગમાંથી દક્ષિણે શૂનરા-તમાં સાબરમતી અને મહી નદીઓ વહે છે, તે સિવાય ઉત્તરમાં બીજી નદીઓ છે. એમાંની બનાસ બેનલને મળે છે, અને બેનલ જમનાને મળે છે. એ નદીઓથી ધણે દૂર લોકો ઊંડા ફવા

ઓરી તેના પાછી વડે અનાજ, રૂં, શેરડી, તમાકુ, અને અફીણ વાવેછે. અરવલી પર્વતની પશ્ચિમ દિશા કરતાં પૂર્વમાં વધારે વરસાદ વરસેછે અને તે વધારે નિયમેત છે. પૂર્વમાં ધણીખરો વરસાદ ઇશાન કોણમાંથી અને પશ્ચિમમાં નૈર્ઋત્ય કોણમાંથી આવેછે. થોડા વખતપર મારવાડમાં વરસાદ નહિ વરસ્યાથી મોટા દુકાલ પડ્યો હતો તેથી ધણી લોકો મરી ગયા અથવા પોતાનાં ઘરખાર છોડી પરદેશ જતા રહ્યા. અજમેરની દક્ષિણે નરીરાખાકી ધાવણીમાં ખુબડના લશ્કરનો કંડક ભાગ રહેછે. અજમેરની ઉત્તરે ખારા પાથીનું સાંબર નામે સરોવર છે. અજમેરથી થોડે છેટ જાણ્ય પર્વતનું પુષ્કરજી (પોડરજી) નામે મોટું તીર્થ છે ને તેમાં પ્રભાતનું દર્શન છે. ઉત્તરે અજમેર અને સાંબર સરોવરથી તે દિલ્લી સુધી અને પશ્ચિમે આગ્રા સુધી ઈંગ્રેજ સરકારે હાલમાં સડક બાંધી છે.

સૌથી પ્રખ્યાત અધિપતિ ઉદેપુર (મેવાડ) ના મહારાણા છે તે ભરતખંડમાં સૌથી પ્રાચીન કુળના કહેવાયછે. ભરતપુરની જમીન સર્વથી રસાળ છે, પરંતુ જેપુરમાં મૂલ્યવાન ખાણો છે, અને ત્યાંથી ખીજાં સંસ્થાનોમાં સોનું, રૂપું, રત્નો, તાંબું, વગેરે મોકલવામાં આવે-છે. અરવલી પર્વતની પૂર્વે લોકો ઊત્તરના તથા સૂતરાઉ માત્ર ખતાવે-છે, હાથીદાંતની કોતરણી કરેછે, અને ધાતુનાં પાત્ર ખતાવેછે, તથા ઘણા વરસ લગી ઘસાઈ ન જાય એવી કલાઈ ચઢાવેછે. દક્ષિણે શિરાહીમાં તરવારનાં પાનાં સારાં બનેછે. મારવાડમાં આરસ અને હામારતી પથરા જડેછે.

પંજાબ પ્રાંત.

એ પ્રાંત (દેશીરાજ્યો સહિત) ની તથા પૂર્વ તાર્તરી અને ચીનાઈતિમેટની વચ્ચે કારાકોરમ પર્વત છે. એ પર્વતોની દક્ષિણે સિંધુ નદીનો ઉપલો માર્ગ છે. એ નદી ચીનાઈતિમેટમાં ઉત્પન્ન થાય-છે. સિંધુ નદીના ઉપલા માર્ગની દક્ષિણે હિમાલય પર્વતની હાર છે તેમાં ઉચ્ચ પ્રદેશો અને વિશાળ ખીણો છે. હિમાલયની દક્ષિણે જમના અને સતલજની વચ્ચે શિવાલિક નામે નીચા ડુંગરો છે, અને જેલમ તથા સિંધુની વચ્ચે મીઠાના ડુંગરો છે. એ પ્રાંતની મોટી નદી એ એ પર્વતોમાંથી ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણમાં વહેછે. દોઆ-ખના રંસાળ મૂલક એ નદીએથી બનેલોછે. એ નદીએમાં મોટા-માં મોટી સિંધુ છે. તે હિમાલય અને હિંદુકુશની વચ્ચે થઈને દક્ષિણમાં વહેછે, અને અફઘાનિસ્તાનના સુલેમાન પર્વતની ઘડમાં

વહેછે. અટક ઉતરવાનો પાર છે તેની અને કુળાબાગની વચ્ચેના સ્થળથી તે કરાંચી સુધી સિંધુ નદીમાં આગળોટા ચાલી શકેછે. પૂર્વમાં પંજાબ ને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે જમના નદી વહેછે. સિંધુ અને જમનાની વચ્ચે જલમ, ચીનાબ, રાવી, ખીઆસ, અને સતલજ એ પાંચ નદીઓ છે, તે પરથી એ પ્રાંતનું નામ પંજાબ પડ્યુંછે. જલમ અને રાવી ચીનાબને મળેછે, અને ખીઆસ તથા ચીનાબ સતલજને મળેછે. સતલજનો સૈગમ મિટનકોટ આગળ સિંધુ જોડે થાયછે. પંજાબની દક્ષિણમાં વરસાદ થોડા વરસેછે તેથી નહેરો બાંધીને એ નદીઓનું પાણી જુદાં જુદાં સ્થળોમાં લેવામાં આવેછે. એ પ્રાંતનાં મુખ્ય શહેરો લાહોર, અમૃતસર, મુલતાન, જાલંધર, અંબાલા, ફિરોજપુર, લુદીયાણા, કાશ્મીર, વગેરે છે.

આ પ્રાંતની મોટી નદીઓ વડે પ્રદેશો ઘૂંચેલાછે તેમને જુદાં જુદાં નામ આપ્યાંછે. મુલેમાન પર્વત અને સિંધુ વચ્ચેના સાંકડા પ્રદેશને દેરાજત (ધમમ કે સરહદની જમીન) કહેછે. સિંધુ અને જલમની વચ્ચેના પ્રદેશને સિંધ સાગર દેખાત કહેછે. જલમ અને ચીનાબની વચ્ચેના પ્રદેશને જ્ય કે ચેજ દેખાત કહેછે; ચીનાબ અને રાવીની વચ્ચેના પ્રદેશને રેચના દેખાત કહેછે; રાવી અને ખીઆસ વચ્ચેના પ્રદેશને બારી દેખાત કહેછે; ખીઆસ અને સતલજની વચ્ચેના પ્રદેશને જાલંધર દેખાત કહેછે. વાસ્તવિક રીતે સતલજ અને જમના વચ્ચેના પ્રદેશ પંજાબનો ભાગ ન ગણાય, કેમકે તેમાં સરહદ (હિંદુસ્તાનનો ઉત્તર ભાગ) તથા દિલ્લી પ્રાંત આવેલોછે. આ બંને પ્રદેશોમાં જાલંધર દેખાત સૌથી રસાળ છે, અને બારી દેખાત વધારે અગત્યનો છે, કેમકે તેમાં લાહોર, અમૃતસર, અને મુલતાન એ ત્રણે શીખ લોકનાં શહેરો છે. એ દેખાતના મધ્યભાગ ધણું કરીને ઊંચા છે અને તેમાં ઝાડીઓ છે. સિંધ સાગર દેખાતના મધ્યભાગમાં માત્ર તરંગાકાર રેતીનું રણ છે. પંજાબનો જ ભાગ ઇંગ્લેન્ડને તાબે છે તેનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૭,૯૮૯ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૧,૮૮,૫૦,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એમાંના ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ છે. એ લોક પારસે વરસ પહેલાં થઈ ગયેલા નાનક નામે નવો પંથ કહાડનારના શિષ્યો છે. શીખ લોકની વસ્તી લાહોર, અમૃતસર, જાલંધર, અંબાલા, અને ફિરોજપુરમાં વધારે છે. ઇંગ્લેન્ડ મૂલકમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ શીખ લોક વસેછે તે ઉપરાંત પાંચ શીખ સંસ્થાઓમાં પણ તેમની વસ્તી છે. પંજાબનો જ ભાગ ઇંગ્લેન્ડને તાબે છે તેના નીચે લખેલા ચાર દ્રાવ્યકીય ભાગ કરેલાછે.—

(૧) દિલ્લી જિલ્લો અને દિલ્લી શહેર—જમના નદીના પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. એ જિલ્લામાં અને દિલ્લી શહેરની ઉત્તરે પાનિપતનું પ્રસિદ્ધ રથસેત્ર છે.

(૨) સિમલાનો પહાડી મૂલક—એ મૂલક સને ૧૮૧૪-૧૬ ના ગુરખાધુક પધ્ધી લીધો હતો.

(૩) સને ૧૮૪૫—૪૬માં પ્રથમ શીખ સામે યુદ્ધ થયા પધ્ધી લીધેલો મૂલક, સતલજની

દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફનો મુલક, સતલજ અને બીઆસ વચ્ચેના રતાળ જાલંધર દોઆન, અને કાંગડાનો પહાડી મુલક—સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફના મુલકમાં હુલીઆથા, ફિરોજપુર, અને અંબાલા નામે મોટા શહેરાવાળો જૂના સરહિદ પ્રાંતનો ભાગ આવેલોછે. શીખ લોકને મુળ સ્થાન એ હતું. સતલજની દક્ષિણ અને પૂર્વે સરહિદનો ખાકીનો મુલક શીખ સરદારોના તાબામાં છે.

(૪) બીઆસની પશ્ચિમ બાજીનો મુલક સને ૧૮૪૯ માં શીખ સામે બીજી લડાઈ થવા પછી લીધો. એમાં પેશાવર છે. એ શહેર પંજાબનો ને ભાગ અફઘાનલોકના સ્વાધીનમાં હતો તેની જૂની રાજધાની હતી. વળી શીખ પંથને શીખધામ ને અદ્વૈતસર શહેર તે એમાં છે. પંજાબની રાજધાની લાહોર, મુલતાન, વગેરે કેટલાક મોટાં નગરો પણ એમાં છે.

આ ચાર ભાગના ૧૦ વિભાગ કર્યાછે. એ મુલકમાં વસનારા લોકની ભાષા પંજાબી અને હિંદી છે, પરંતુ શહેરોમાં ઉર્દુ અને ફારસી આવેછે. તિબેટમાં ને ભાષા આવેછે તેના નેવી પહાડી દેશોમાં બોલાયછે. પંજાબમાં ધર્મ, જવ, કંદાણ, તલ, દીવેત્રી વગેરે તેલત્રાણો બીઆં, શાકભાજી, તમાકુ, અને ખસખસ શિયાળામાં થાયછે; અને ચોમાસામાં ખાજરી, મકાઈ, કાંગર, રૂ, શેરડી, કેદાણ, દીવેત્રી, તલાદિક તેલત્રાણો બીજ, શાકભાજી અને ગળી થાયછે. કાંગડાની ખીણમાં અને સિનલામાં ઊંચી જાતની આ થાયછે. એ મુલકની જમીનમાંથી ફટકડી, સિંધવ, અને મરડીઆ કંકર નેનો યુનો બનેછે તથા રસ્તા બાંધવાના કામમાં આવેછે તે નીકળેછે. ઊંચી જાતનું ઊન પર્વતોમાંથી અને સરહદની પેશીમેરના દેશોમાંથી આવેછે.

પંજાબની શાલો અને બીજાં ઊંચાં કાપડનો વણાટ વખણાયછે. સૂતરનાં લૂગડાં પણ બનેછે, અને કોઈ કોઈ જગ્યાએ કાપડ ઉપર જરીનું કામ દીક થાયછે. સોના રૂપાની કારીગરી અને લોઢા ઉપર સોનેરી રૂપેરી કારીગરી કરવાનું કામ દીક થાયછે. લખોદલાં વાસણ, કાતરણી અને જવાહીરનું કામ પણ ઘણે ટેકાએ થાયછે. પૂર્વ તાર્તરીના ચારકંડ જોડે તથા ચીનાઈ તિબેટના લાસા જોડે એ પ્રાંતનો વેપાર દીક આવેછે. કાશ્મીરના લાડકમાં થઈને તથા પહાડ ઉપર થઈને વણજારો જાયછે. ચારકંડમાંથી સોનું તથા રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ આવેછે. લાસામાંથી ચીનાઈ આ, અને સુંદર ઊંચ આવેછે. મુલ્તાનથી લાહોર, અદ્વૈતસર, હુલીઆથા અને અંબાલા સૂધી રેલવે બાંધીછે તેથી કલકત્તા જોડે પંજાબ પ્રાંત જોડાયલોછે. દિલ્લીથી બીજી સડક જાયછે તેને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં એ રેલવે મળેછે. બીજી સડકો બંધાયછે; એક સડક મુલતાનથી નીકળી સિંધ રેલવેને મળેછે; બીજી લાહોરથી રાવળપિંડી અને પેશાવર સૂધી અને ત્રીજી દિલ્લીથી રજપૂત સંસ્થાન સૂધી બંધાયછે.

દેશી રાજ્યો.

પંજાબ સરકારના તાબામાં ૩૬ દેશી રાજ્યો છે. એ રાજ્યોનું ક્ષેત્રફળ ૩૫,૮૧૭ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૩૮,૬૧,૬૮૩ માણસની છે. એ રાજ્યોમાં મુખ્ય કાશ્મીર, માવલપુર, અને પટીઆલા છે.

કાશ્મીરનું રાજ્ય—એ ઇંગ્રેજ મુલકની ઉત્તરે છે અને એમાં કાશ્મીરની સુંદર ખીણ અને કેટલાક પ્રાંતો તથા ઉચ્ચ પ્રદેશો છે, તેમની આસપાસ કાશ્મીરમ અને હિમાલય

પર્વતો આવેલાં છે. એ પ્રાંતોમાં એક પ્રાંત લાડક છે તેની રાજધાની લેહ સિંધુ નદીને કાંઠે છે અને બીજો બલિસ્તાન છે તેની રાજધાની હસ્કાડા પણ સિંધુ નદીને કાંઠે છે. પહેલાં લાડક તિબેટનો ભાગ ગણાતો, પરંતુ તે હાલમાં કાશ્મીરના તાબામાં છે. કાશ્મીર રાજ્યની રાજધાની કાશ્મીર કે શ્રીનગર જલમ નદીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર જમ્મુ દક્ષિણે છે. એ દેશના રજપૂત રાજાને મહારાજા કહે છે. જ્યારે સને ૧૮૪૫ માં શીખ રાજા પાસેથી એ દેશ લઇ લીધો ત્યારે કંગ્રેસ એ રાજાને ગારીએ બેસાડ્યો. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના અડધા આર્ય કે હિંદુ અને અડધા તાતાર લોક છે. એમાં દેવદાર અને બીજાં વનનાં ઝાડ પુષ્કળ ગિચાં છે. ખીણોની ભૂમિ રસાળ છે, હવા તંદુરસ્ત અને પાણી પુષ્કળ છે. કાશ્મીરની શાલ અને બીજાં ઊનનાં કાપડ સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. ગુલાબનું અત્તર, હથિઆર, આમડાંની બનાવેલી વસ્તુઓ, લખોટલાં વાસણ, વગેરે પણ બને છે.

ભાવલપુર.—એ ભાવલપુરનું રાજ્ય નવાબના તાબામાં છે. એ રાજ્ય સતલજ અને સિંધુના ડાબા કાંઠા ઉપર છેક સિંધુ સૂધી છે. એ રાજ્ય મોઢા રથસૂધી લાંબી ચીયરવડી છે, પરંતુ નહેરામાંથી પાણી આવે છે તેથી ખેતી સારી થાય છે.

પટીઆલા અને શીખ રાજ્યો.—શીખનાં રાજ્યોમાં પટીઆલાનું રાજ્ય મોઢામાં મોટું છે. એનો અધિપતિ મહારાજા કહેવાય છે. એમાં ૧૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે.

જિંડ, નમા, કપરથલા, ફરિદકોટ, અને કલશીઆ એ પાંચ સંસ્થાનો શીખ લોકનાં છે. પટીઆલા, તથા કપરથલા સિવાય પાકીનાં સંસ્થાનો સતલજની દક્ષિણે સરહિંદમાં છે.

નાનાં રાજ્યો—પંજાબ સરકારના તાબામાં બીજાં નાનાં નાનાં રાજ્યો સિમલાની નજીક ડુંગરોમાં છે, અથવા ઉપર કહેલા જિલ્લાઓ અને સંસ્થાનોમાં સેજલેજ થઇ ગયેલાં છે.

એ દેશી રાજ્યો ઉપરાંત અફઘાનિસ્તાન અને બરૂઝિસ્તાનના સીમાડાના વગડાઉ અને ચોરડા લોકો ઉપર પંજાબના અધિકારીઓને નજર રાખવી પડે છે. હઝારના ઉત્તરના ભાગથી તે સિંધુ નદીપર આવેલા દેરાઈસ્માઈલખાન સૂધી જે જતો વસે છે તેમાંના ધણાખરા પઠાણ કે પઘતુ ભાષા બોલનારા સુન્નતમાનો છે; દેરાઈસ્માઈલખાનની દક્ષિણે બરૂઝી લોક છે.

વાયવ્ય પ્રાંતો.

એ પ્રાંતોની પશ્ચિમે પંજાબ પ્રાંત તથા રજપૂત સંસ્થાનો છે; એમની તથા પંજાબની વચ્ચે જમના નદી વહે છે; અને પૂર્વે અંગાળા પ્રાંતમાં બહાર સ્થળે તેમની હદ છે. એ પ્રાંતો અર્ધચંદ્રાકાર છે તેમાં અયોધ્યા દેશ આવેલો છે. એ અર્ધ ચંદ્રાકારનું પશ્ચિમ કાંઠાની તથા તિબેટની વચ્ચે હિમાલય પર્વત છે, અને પૂર્વ કાંઠો નેપાળ સ્થળે ગયેલો છે. દક્ષિણે છેક મધ્ય પ્રાંતોના સાગર જિલ્લાની લગોલગ

ગ્વાલિયર અને ખુદેલખંડની વચ્ચે એના તાબાની સાંકડી ભૂમિ છે. ખીજી ઠેકાણે વાયવ્ય પ્રાંતોના બાકીના દક્ષિણ ભાગની મર્યાદા મધ્ય હિંદ એજન્સિ અને અંગાળા ઇલાકાના તાબાના છોટા નાગપુરથી થઈ છે.

અયોધ્યા પ્રાંત સુધી એ પ્રાંતોનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૬,૧૦૪ ચોરસ મેલ છે અને ૪,૪૧,૦૭,૮૬.૯ માણસની વસ્તી છે. વળી એમાં બે રેલી રાજ્યો છે તેઓનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ પ્રાંતોના ત્રણ સ્વાભાવિક ભાગ છે,—

(૧) હિમાલયમાં આવેલો પ્રદેશ, (૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરનો રસાલ પ્રદેશ, (૩) જમનાની દક્ષિણનો પ્રદેશ.

(૧) ઉત્તરે કમાઉન, ગઢવાલ, વગેરે પહાડી પ્રદેશોમાં તિબેટની સરહદપર આવેલા મોટા હિમમય પહાડો છે; પછી એ હિમમય પહાડોની સમાંતર આવેલા નીચા ડુંગરા છે; ત્યાર પછી શિવાલિક નામે નાના ડુંગરા છે, અને છેલ્લે તિરાઇ એટલે લેજવાળી અને પથરાતી ભૂમિવાળું ધાડું જંગલ છે. તિરાઇ જંગલમાં તથા ડુંગરો ઉપર મોટાં વન છે તેમાં ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ થાય છે, તેમાં રૂવશરનું લાકડું ઘણું વપસાય છે. ડુંગરામાં લોઢાની ખાણો છે; અને ખીણો તથા ઢાળની ભૂમિ ઘણી રસાય છે; તેમાં ચાના ભાગ છે. હિમાલયમાં ચા થાય છે તે આખી દુનિયામાં સર્વેથી સરસ ગણાય છે.

(૨) જમના અને ગંગાની ઉત્તરના રસાય પ્રદેશોમાં એ બંને નદીઓની વચ્ચેનો ફલદૂપ દાઆમ રોહિલખંડ (અથવા*રોહિલાનો મુલક) અને કાશીની ઉત્તરનો પ્રદેશ છે. છેલ્લા બે પ્રદેશો ગંગાની ઉત્તરે છે અને તેમની વચ્ચે અયોધ્યા પ્રાંત છે. એ બે મોટી નદીઓ હિમાલયમાંથી નીકળીને ધીમે ધીમે પૂર્વ તરફ વળી આખા રેશમાં ફરી વળે છે. ગંગાની પશ્ચિમે ગઢવાલમાં જમનાનું મૂળ છે. ચંપલ, ખતવા, અને રજપૂત સંસ્થાનો, મધ્યહિંદુસ્તાન અને ખુદેલખંડનાં પૂર્વ ભાગ તરફ વહેતી ખીજી નદીઓ એને જમણા કાંઠાપર મળે છે. ખુદેલખંડના ડુંગરાની શાખાઓ એને આંતરે છે તેથી પાછી વળી જમના નદી અલાહાબાદમાં ગંગાને મળે છે.

જમના નદીના જમણા કાંઠાપર દિલ્લી, મથુરા નામે પવિત્ર ધામ, આગ્રા અને કાલપી એ મુખ્ય શહેરો છે, અને ડાબા કાંઠાપર હટાવા અને અલાહાબાદ મુખ્ય છે. ગંગાનું મૂળ પાણુ ગઢવાલમાં છે. રામ-ગંગા, ગોમતી, ગોગરા વગેરે ઘણી નદીઓ ડાબા કાંઠાપર એને મળે છે. ગંગાના કાંઠાપર અનુગ શહેર, ફત્તેહગઢ, કાનપુર, અલાહાબાદ, મીરજાપુર, કાશી† અને ગાજીપુર મુખ્ય શહેરો છે. રામગંગા તિરાઈમાં ઉત્પન્ન થઈ રોહિલખંડમાં અને અયોધ્યાના થોડાક ભાગમાં વહે છે. અને પછી કુનેજ નામે હિંદુલોકના પ્રાચીન શહેર આગળ ગંગાને

* એ અફગાન લોકના વંશના છે.

† એનું ખીજું નામ વચ્ચારશી નગરી ને તે ઉપરથી દિંદીમાં બનારસ છે.

મળેછે. ગોમતીનદી પણ ડુંગરાની ભેજવાળી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને અયોધ્યામાંના લકનૌ શહેર આગળ વહી ગંગાને મળેછે. પૂર્વે ગોગરા નદી હિમાલયમાં ઉત્પન્ન થાયછે, તેને નેપાળ અને અયોધ્યામાંથી ઘણી નદીઓ મળેછે. ત્યાં ગંગા જોડે સંગમ થાયછે ત્યાં તે લગભગ ગંગાના જવડી દેખાયછે. આ માટી નદીઓ સિવાય રોહિલખંડ અને દોઆખમાં ઘણાં ઝીલો કે સ્વાભાવિક સરોવરો છે, અને એતરૌમાં પાણી પૂરું પાડવા માંટે સરકારે ઘણી નહેરો ખોદીલીછે.

(૩) જમનાની દક્ષિણમાં કાંઠાની પાસેની ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ વિંધ્યા અને કૈમોરની યડમાં ડુંગરા અને જંગલો આવેછે. પહાડી પ્રદેશોની ખીણો અને મેદાનોમાં નદીઓ ઉત્તળાવો થાયછે ત્યાં ખેતી થાયછે. એ પ્રદેશમાં ઉપર કહેલો ગ્વાલિયર અને ખુરલખંડની વચ્ચે આવેલો મૂલક છે તેમાં ખેતવા નદી તથા જાંતી શહેર છે; વળી એમાં જમના સમીપ ખાંધનો મૂલક તથા બિરજપોરની દક્ષિણેના રેશ છે. એ દક્ષિણ દેશમાં સોન નદી વહેછે.

હિમાલયમાં સુંદર જંગલોમાં તથા જમનાની દક્ષિણના ડુંગરોમાં સાગ અને વાંસ થાયછે, તે સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ઝાંડો થોડાં જ ઊગેછે. પરંતુ રાઆનમાં મડુડા થાયછે અને કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડમાં આંખા પુષ્કળ ઊગેછે. જ્યાં ડુંગરા નથી એવા મેદાનમાં ઘઉં, જવ, જુવાર, અને બાજરી પુષ્કળ થાયછે, અને દક્ષિણે કાશીની આસપાસ તથા રોહિલખંડના ખેરી જિલ્લામાં ડાંગર પુષ્કળ થાયછે. તર, રીવેરી વગેરે તેલવાળાં બીજાં, રૂ, ગળી, કમ્બો, ખાંડ, લાખ, અને સુરખાર પરદેશ ખાતે પુષ્કળ મળેછે. કાનપુરમાં આમડાંની વસ્તુઓ તથા કાશીમાં કીનખાખનો વણાદ માત્ર સારો થાયછે. હરડોઇ મોઢા શહેરમાં તાંબાં પીતળનાં વૈસાલ અને રશી કાપડ બનેછે. પરદેશમાંથી મીઠું, ધાતુ, કંઝેરો કાપડાદિ પરચૂરણ સામાન, તેળના, અને કંઝેરો માલ એ પ્રાંતોમાં આવેછે. કલકત્તાની રેલવે એ પ્રાંતોમાં ગાજીપુરથી દિલ્લી સુધી એટલે ૫૩૪ મૈલ સુધી ખાંધીછે, અને દિલ્લી પાસે ગઝીઆબાદથી મીરત અને સહારણપુરમાં થઈ પંજાબ સુધી એટલે ૧૨૩ મૈલ સુધી ખાંધીછે. મુંબઈથી જામનગર સુધીની રેલવે અલાહાબાદ આગળ એની સાથે જોડાયછે. જૈનપુરમાં થઈને કાશીથી અયોધ્યામાં કૈનનાદ સુધી, કાનપુરથી અયોધ્યાના લકનૌ સુધી, પછી શાહજહાનપુરમાં થઈને ખેરી સુધી, અઝીગઢથી ખેરી અને મુરાદાબાદ સુધી, આગ્રાથી મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં ગ્વાલિયર સુધી અને આગ્રાથી રજપૂત સંસ્થાનોમાં જૈનપુર અને અજમેર સુધી નવી રેલવે બંધાયછે. એ સિવાય સાધારણ રસ્તાની સડો ખાંધીછે, ને વળી ગંગા અને બીજી નદીઓમાં વહાણો ચાલેછે.

સપાટ પ્રદેશની હવા સારી છે, પરંતુ આપણા કસતાં ઢાઢ અને તડો વિશેષ પડેછે. જૂત મહીનાની આખરથી તે અક્ટોબરની શરૂઆત સુધી પૂર્વમાંથી વરસાદ આવેછે. વાયવ્ય પ્રાંતોના પૂર્વ ભાગમાં કાશી, ગાજીપુર, બિરજપુર, જૈનપુર, અને આઝિમપુર છે. એ ભાગ સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાના નવાબે કંઝેરને આપ્યા. નવાબનું કંઝેર રસાલું ફર

તેના પેદામાં તેણે સન ૧૮૦૧ માં ગોરખપુર, ખસ્તી, આઝિમપુરનો ખાડીનો ભાગ, એવા સૂધીનો રાઆખ, અને રાહિલખંડ આપી દીધાં. દિલ્લીપ્રાંત અને જમનાની પશ્ચિમનો મૂલક, જે હાલમાં પંજાબમાં છે તે, તથા રાઆખનો ખાડીનો ભાગ સિધિઆ પાસેથી સને ૧૮૦૩ માં જીતી લીધો. રાહિલખંડની ઉત્તરના પહાડી પ્રદેશો નેપાળ પાસેથી સને ૧૮૧૫ માં જીતી લીધા તથા જાંસી અને જમનાની દક્ષિણના પહાડી પ્રદેશો ખીજા મૂલકના સાદામાં કે દંડ દાખલ અથવા નવારશીઆ હોવાથી છેક હાલમાં મળ્યાછે.

વાયવ્ય પ્રાંતોની જૂની રાજધાનીનું શહેર આગ્રા હતું. એ પ્રથમ મુગલ પાદશાહેની રાજધાની હતી. તાજમહાલ વગેરે ઇમારતોને માટે એ પ્રસિદ્ધ છે. આગ્રાથી છ મૈલ દૂર વ્યકપર પાદશાહની કબર છે. હાલમાં લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરની રાજધાની અલાહાબાદ (પ્રસાગ) માં છે.

દિમાલપમાં વસનારી કેટલીક જાતો તિબેટના લોકોને થોડીક મળતી છે તથા મિરજપુરની દક્ષિણે ડુંગરોમાં વસનારી જાતો સિવાય વાયવ્ય પ્રાંતોના લોકો હિંદી કે ઉર્દુ ભાષા બોલેછે. ઉર્દુ ભાષા હિંદીને મળતી છે, પરંતુ હિંદુઓ જોડે રાજ કરનારા મુસલમાન મળી જવાથી ઉર્દુમાં અરબી અને ફારસી શબ્દો ધણા છે. મોટાં શહેરોમાં ધણા લોકો ઉર્દુ ભાષા બોલેછે, અને ગામોમાં હિંદી બોલનાર વધારે છે.

દેશી રાજ્યો.

કાશીનો રાજ આસપાસનાં કેટલાંક ગામોનો જમીનદાર છે, તે સિવાય રામપુર અને તેહરીના રાજ્યો લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના તાખામાં છે. રામપુર સંસ્થાન રાહિલખંડમાં છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૦૦ ચોરસ મૈલ અને એમાં ૫,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એનાપર નવાખનો અમલ છે. તે નવાખ પટાણ વંશનો છે. એ સંસ્થાનમાં ઊંચી પ્રતના ચોખ્ખા અને ખાંડ થાયછે, અને એના ખેસ (કુપડા) ધણા વખણાયછે. તેહરી સંસ્થાન ડુંગરામાં ગઢવાત્રમાં છે અને રાજપૂત રાજના તાખામાં છે. રામપુરના ક્ષેત્રફળ કરતાં એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ વધારે છે.

અયોધ્યા પ્રાંત.*

એ પ્રાંતની ઉત્તરે નેપાળ છે, તથા ખીજી બધી દિશાએ વાયવ્ય પ્રાંતો આવેલાછે. એ પ્રાંત ગંગા નદીના કાંઠાના પ્રદેશનો ભાગ છે. ધણા મૈલ સુધી એની તથા વાયવ્ય પ્રાંતની વચ્ચે ગંગા નદી આવેલીછે. ગંગાને મળનારી રામગંગા, સર્હ, ગોમતી, અને ગોંગરા નદીઓ તથા ખીજી નાની નદીઓ એ પ્રાંતના અગ્નિકોણના ભાગમાં વહેછે, અને તેમનું પાણી ખેતીમાં લેવાયછે. એમાંની

* એ પ્રાંત હાલમાં વાયવ્ય પ્રાંતોમાં ભેળી દીધોછે, અને મુખ્ય શહેર અલાહાબાદ છે.

કેટલીક નદીઓમાં ઘણા મૈલસૂધી વહાણો ચાલે છે. મોટામાં મોટી ગોગરા નદી ગંગાની પેઠે હિમાલયમાંથી નીકળે છે અને તેને મળનારી નદીઓમાં સૌથી મોટી રાપતી છે. એ પ્રાંતમાંની રેલવે વિષે આગળ કહેલું છે.

એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૨૩,૯૩૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૧૨,૨૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. આખી દુનિયામાં બીજા હરકોઈ દેશ કરતાં જમીનના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એ પ્રાંતની વસ્તી વધારે ઘાડી ગણાય છે. એ પ્રાંતમાં એકે પર્વત નથી, પરંતુ ઉત્તરે નેપાળના હિમાલયના લગભગ હોવાથી એ પ્રાંતમાં તિરાઈ કે મોટાં વન છે તથા હિંમચાલી તળેડીની ભૂમિ ધનધન પાછીવાળી છે. તિરાઈની દક્ષિણે નીચેની વચ્ચે ઊંચા ટેકરા છે, તેમની ડાર ઉપર ઘણું કરીને સાત, સીસમ, અને બીજાં ઝાડો પુષ્કળ ઊગેલાં છે. આ ટેકરાની દક્ષિણે અયોધ્યાનું વિશાળ મેદાન છે, તેમાં ઊંડી નદીઓ વહે છે. એ નદીઓનાં ઊંડાં પાત્ર ઊંચા હિમાલયમાંથી વહેતી નદીઓના વેગે કરીને ધીમે ધીમે ખોદાઈને બન્યાં છે. આ પ્રદેશ અતિ રમણ છે. તેમાં પાક પુષ્કળ થાય છે; આખા અને મહુડાની વાડીઓ ઘણી છે, અને ખેતરોમાં પાછી પૂરે પાડવા માટે ઝીલો કે તળાવો તથા ડૂવાઓ ઘણા છે. એ પ્રાંતની હવા પંચમ તથા વાયવ્ય પ્રાંતોના જેવી છે, પરંતુ તેમના નેહરી અતિ ઘટ્ટ અને તડકા પડતા નથી.

એ પ્રાંતમાંથી ઘઉં અને બીજું ધાન્ય તથા ખાંડ, તર, દીવેરી વગેરે તેની પદાર્થો પરદેશ ખાતે પુષ્કળ જાય છે. એ પ્રાંતમાં ચોખા અને તમાકુ સારા થાય છે. થોડુંક રૂં, અદીણ, ગળી, વગેરે પણ ઊગે છે. લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. દેશી કાપડ તથા બીજાં સામાન ફરેક ટકાણે થોડા ઘણા બને છે, તે સિવાય બીજાં ઉમદા બનેતાં નથી. પરંતુ ફેબ્રુઆરી પાસે મલમલ સારી વચ્ચાતી. એમાં ઉપયોગી ધાતુની ખાણો નથી, પરંતુ એમાં વાયવ્ય પ્રાંતોની પેઠે મરડીઆ કંકર જોડે છે.

અયોધ્યાનાથ વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક મુલક ઉપર દિગ્વીજા બાદશાહના વજીરો અમલ હતા. એ વજીરો સને ૧૮૧૯ માં બાદશાહની તામેદારી છોડી દીધી, અને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર તેની સ્વતંત્રતા બાદશાહને સ્વીકારાવી. સને ૧૮૧૬ માં ઇંગ્લેન્ડ ઉત્તરમાં નેપાળ પાસેથી જીતેલા મુલકમાંથી કેટલાક ભાગ એ નવાબના વજીરને આપ્યા હતા. રાજ્યની અવ્યવસ્થાને લીધે તથા લુંદારાના હાથમાંથી બચવાને ખેડુત લોકો અરજ કર્યાથી ને તાલુકદારોએ બળે તથા તેમના અનુમતે ધીમે ધીમે પ્રાંતમાંનાં ઘણાં ખરા ગામોનો કબજો કરી લીધા હતા તેમની જોડે વારંવાર થતી વરવાડને લીધે નવાબને સને ૧૮૫૬ માં ઇંગ્લેન્ડ પદ્મજી કહેા. હાલમાં તેને ૧૨ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન મળે છે, અને એ પ્રાંત મુખ્ય કમિશનરના હાથ તળે છે.

એ પ્રાંતની રાજધાની લકનો ગોમતીના કાંઠાપર છે. બીજું મોટું શહેર ફેજાબાદ છે. ફેબ્રુઆરી પાસે જૂનું અયોધ્યા શહેર છે.

એ અયોધ્યા શહેરમાં રામનો જન્મ થયો હતો. એ શહેર મનુએ વસાવેલું એવું રામાયણમાં કહેલું છે. આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૬ માં મહાભારતના મોટા યુદ્ધમાં રામનું અયોધ્યા શહેર નાશ પામ્યું, તથા તે ઇ. સ. ૭૯ માં વિક્રમાદિત્યે ફરી વસાવ્યું.

એણે કહેવાયજે. બીજા પ્રસિદ્ધ શહેરોનાં ખડેરા અથવા પ્રાંતમાં છે તેમાંનાં કેટલાંક બૌદ્ધ મત-વાળાઓનાં હતાં. એ પ્રાંતના લોક મુખ્યત્વે હાંડુ બોલી બોલેજે.

મુખ્ય કુમિરાનરના તાબા હેઠળ એ પ્રાંતના ૪ મોટા ભાગ કુર્યાંછે—ઉત્તરે (૧) ફૈજાબાદ અને (૨) સીતાપુર તથા દક્ષિણે (૩) લકનૌ અને (૪) રાયબરેલી.

બંગાળા દલાકો.

એ પ્રાંત લેફ્ટેનેન્ટ ગવર્નરના અધિકાર હેઠળ છે. ભરતપંડનાં વિભાગોમાં એ ઈલાકો સર્વથી મોટો અને રસાળ છે. એમાં શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, બોરિસા (બોદીઆ) અને છોટા નાગપુર છે. એની ઉત્તરે નેપાળ, સિકીમ અને હાંબ્રેજનો આસામ પ્રાંત તથા પૂર્વે મણિપુરનું દેશી રાજ્ય છે. એની અને અસ્ટ્રલેશિયાની વચ્ચે લુરી અને ખીજ પહાડી જાતોના મૂલક, આરાકાનના કુંગરે અને નાક નદી છે; દક્ષિણે બંગાળી ઉપસાગર અને મદ્રાસ ઈલાકો, અને પશ્ચિમે મધ્ય પ્રાંતો, રેવા અને વાયવ્ય પ્રાંતો છે.

એ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૩,૯૦૨ ચોરસ મૈલ અને ૬,૬૬,૮૧,૪૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ સિવાય એમાં બીજાં ઘણાં ખંડીયાં રાજ્યો તથા જાતો છે તેમનું વર્ણન આગળ આવશે.

એ ઈલાકામાં વાયવ્ય તરફ ગંગાનો સપાટ પ્રદેશ તથા ઈરાન તરફ અસ્ટ્રલેશિયાનો સપાટ પ્રદેશ છે. એ બે પ્રદેશોનો મેળાપ શુદ્ધ બંગાળાની નીચી ભૂમિમાં થાયછે.

શુદ્ધ બંગાળ દેશ હિમાલય અને દરિયા વચ્ચે મોટું મેદાન છે. એની ત્રણ બાજુએ જમીન આવેલીજે. દક્ષિણે બંગાળી સમુદ્ર છે. ઉત્તરે હિમાલય (એમાં ઘર્નિલિંગ છે), પૂર્વે કાપર, ટિપરા, અને ચિતાગંગના કુંગરા, અને પશ્ચિમે છોટા નાગપુર તથા બહાર પ્રાંતની દક્ષિણ સરહદની ઊંચી ભૂમિ વગેરે પહાડી પ્રદેશો છે. બીજાં મોટું મેદાન રાજમહલ કુંગરોની પશ્ચિમે અને શુદ્ધ બંગાળા અને વાયવ્ય પ્રાંતોની વચ્ચે બહાર દેશ છે. બહારમાં તિર્હત, પાટણ, ગયા, અને બીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો છે. ઓદીઆ દેશ એ પ્રાચીન હિંદુરાજ્યનું નામ છે. હાલમાં શુદ્ધ બંગાળ, અને મદ્રાસ ઈલાકાની વચ્ચે દરિયાના કાંઠાપરનો લાંબો સપાટ પ્રદેશ અને ખંડીઆ મહલ નામે મોટા પહાડી મુલકને ઓદીઆ કહેજે. છોટા નાગપુર એ બહાર અને ઓદીઆની વચ્ચે પહાડી મુલક છે.

મુખ્ય પર્વતો—હિમાલય ના થોડા ભાગ, રાજમહાલ, છોટા નાગપુર તથા ઓઢીઆના ડુંગરા.

મુખ્ય નદીઓ—ગંગા, ગોગરા, સૌન, ગંડકી, કુશી, દામોદા, ભાગીરથી, હુગલી, બ્રહ્મપુત્ર, સૂરમા, મહાનદી, વૈતરણી, બ્રાહ્મણી, વગેરે.

ગંગા—એ નદી વાયવ્ય પ્રાંતોમાંથી નીકળી એ પ્રાંતના ગાજપુર પાસે વહેછે. થોડે દેરે ગયા પછી ઉત્તર પાદશ્યા પાસે ગોગરા, દક્ષિણે સૌન, અને ફરી ઉત્તરે ગંડકી નદી એને મળેછે. ગંગા પૂર્વ તરફ આડકતરી વહેછે. પછી ભાગલપુર પાસે કુશી તેને મળેછે; ત્યાર પછી રાજમહાલ ડુંગરાને ફરી વળી તે લગભગ દક્ષિણમાં વહેછે, અને આગળ જતાં તેમાંથી ભાગીરથી છૂટી પડી આગળ વધેછે તેનું નામ હુગલી પડ્યુંછે. ગંગાનાં અનેક મુખો કરતાં એ વહાણ ચલાવવાને બહુ અનુકૂળ છે, અને મુખ્ય પ્રવાહ ગોવલદરાની અગ્નિ કોણ તરફ વહેછે. તે ટેકાણે બ્રહ્મપુત્રનો મુખ્ય પ્રવાહ જે નૃમુના તે તેને મળેછે. એ રીતે એકદું થયેલું જળ અનેક મુખે બંગાળી ઉપસાગરમાં મળેછે.

બ્રહ્મપુત્ર—*એ નદ આસામના ગરો ડુંગરાને ફરી વળી બંગાળામાં પડેછે, અને દક્ષિણમાં વહી ગોવલદરા આગળ ગંગાને મળેછે. એ બેનાં મુખ આગળ રસાળ પ્રદેશો અને દરિયાની વચ્ચે સુંદરવન નામે પ્રદેશ છે ત્યાંની હવા સિંધુ નદીના મુખ આગળના પ્રદેશની હવાની પેટ રેળી છે. એ પ્રદેશ તદન જંગલો અને ભેજવાળો છે તેમાં જંગલી જનાવરો બહુ વસેછે.

સૂરમા—એ નદી કાપાર ડુંગરામાંથી નીકળી સિતહટની પશ્ચિમે વહેછે, અને પછી દક્ષિણમાં વહી બ્રહ્મપુત્ર નદના એક કાંઠાને મળેછે. એ રીતે એકઠાં થયેલાં જળને મેઘના ફરેછે. ધણાં મેલ સુધી એ નદીમાં વહાણો ચાલી શકેછે.

ચિતાગંગામાંની ઘણી નદીઓ ડુંગરામાંથી નીકળી બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

ગંગાની હુગલી શાખાને પશ્ચિમ બાજુએ દામોદા, રૂપનારાયણ અને કુશી મળેછે. એ ત્રણે છોટા નાગપુરમાં ઉત્પન્ન થાયછે. છેક દક્ષિણમાં મુવર્ધરેખા, વૈતરણી, અને બ્રાહ્મણી છોટા નાગપુરમાં અને મોટી મહાનદી મધ્ય પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાયછે. એ નદીઓ ઓઢીઆમાં થઈને બંગાળાના ઉપસાગરને મળેછે.

દાર્જિલિંગની આસપાસનો હિમાલયનો થોડોક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલોછે. એ ભાગ સને ૧૮૩૮ માં સિક્કિમના રાજાએ કંબેજને આપ્યો. એ ડુંગરામાં સ્વેદ, લોહું, અને ત્રાંબાની ખાણો છે. બહાર પ્રાંતમાં ગંગાના કાંઠાપર આવેલા રાજમહાલ ડુંગરો છોટા નાગપુર માંહેલા પહોડા તથા સાતપૂડા પર્વતની શાખા છે. રાજમહાલ ડુંગરામાં અને છોટા નાગપુર જે તદન પહાડી અને જંગલથી ભરપૂર છે તેમાં કોયલા અને લોહાની ખાણો છે. શુદ્ધ બંગાળા પ્રાંતમાં બર્દવાન જિલ્લાના રાણીગંજ શહેરમાં તથા છોટા નાગપુર અને બહાર પ્રાંતની સરહદ આગળ સર્વથી સરસ ખાણો છે. વળી ઓઢીઆની* પશ્ચિમે અને છોટા

નાગપુરની દક્ષિણે ખંડીઆ મહાલો છે તેઆ પહાડી છે અને તેમાં ઉત્તરથી નૈઋત્ય સુધી કીમતી સાલનાં જંગલો છે. બંગાળાની પૂર્વના ડુંગરોમાં જંગલ છે, અને ડાયલા તથા લોહાની ખાણો છે.

બંગાળા પ્રાંતમાં ચિલકા નામે એક જ સંસાર આદીઆની નૈઋત્યમાં છે, તથાપિ મોટા ઝીલો કે ઝાઝર તળાવો ધણાં છે. ચિલકા સંસારને તીરે તથા આદીઆનાં દરિયા કાંઠે પુષ્કળ મીઠું પડવામાં આવેછે. એ પ્રાંતના સપાટ પ્રદેશમાં વરસના ધણા ભાગમાં તાપ ખડું પડેછે અને વામાં ભેજ ધણું રહેછે. ડોઢ ડોઢવાર વરસાદ નહિ વરસ્યાથી પાણીની તંગી તથા ઢુકાળ પડેછે, તોપણ ધણું કરીને વરસાદ ઠીક છે. મેદાનોમાં જૂનથી અક્ટોબર સુધી અગ્નિકાણમાંથી વરસાદ વરસેછે. પાંચર જમીનમાં મોટી નીચો હોવાથી તથા સરકાર ધણી નહેરો ખોદાવ્યાથી ડાંગર પુષ્કળ પાડેછે. જુદી જુદી ઋતુઓમાં જુદી જુદી જાતનાં ધાન્ય પાડેછે, અને લિત લિત વાવેતર થાયછે. લોકોને મુખ્ય ખોરાક ચોખા છે. ઢાળ, ભાત, માછલાં અને શાક રાંધી સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે તેલ, મીઠું, તેજના અને બીજો મસાલો નાખીને ખાયછે. દરેક ભાગમાં જુદી જુદી જાતની શાકભાજી ઊગેછે. બહાર પ્રાંતથી અને ઉત્તરના દેશોમાંથી દરિયાને રસ્તે પરદેશો ખાતે ચોખા પુષ્કળ જાયછે. ઢાળ અને ચોખા સિવાય બહાર પ્રાંતમાં ઘઉં, જવ, મકાઈ, બાજરી, અને હલકી જાતનાં ધાન્ય પાડેછે. છોટા નાગપુર અને બીજા પહાડી મુલકોમાં વસનારા લોકોને એ મુખ્ય ખોરાક છે. આપણા દેશમાં ઊનાળામાં જ રૂળ થાયછે તે ત્યાં પણ થાયછે. રૂલસ, કેળ, અને આંનાનાં વૃક્ષ સાધારણ છે. કોરી ભૂમિમાં પાન અને સોપારી થાયછે. પૂર્વ બંગાળામાં નારંગી અને નાળિયેરનાં ઝાડોની વાડીઓ પુષ્કળ છે. ચોખા, ગળી, અદીણ, અને સણ, એ વેપારની જથ્થામાં મુખ્ય છે. મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લાંડ તથા ચીન મોકલવાને ગળી અને અદીણ પડવેછે. ગુણે બનાવવાના દાદ, દારડાં, વગેરે સજ્જનાં થાયછે. સજ્જના કાગળ પણ બની શકે. સણ અને બીજા રેસાઓ ઇંગ્લાંડ ખાતે પુષ્કળ જાયછે. વળી ગાંજના છોડ પણ ઉગાવેછે. એ એક જાતનું સણ છે. તેને લોકો ચલમમાં પીએછે, અને બીજા કેફી વસ્તુ બનાવવાના કામમાં આવેછે. સણ કે અળશી અને તેલ નીકળે એવાં બી રેશના ખપને માટે તથા પરદેશ મોકલવા સારું પુષ્કળ ઉગાવેછે. ડુંગરોમાં રૂ પાડેછે તેટલું દેશમાં ખસ થતું નથી માટે હરવર્ષે દેશમાં ઇંગ્રેજ કાપડ પુષ્કળ આવેછે. ગાળ, ખાંડ, વગેરે કરવા માટે શેરડી પુષ્કળ પડવેછે. દક્ષિણે ખજૂરીઓની વધારે પેદાશ હોવાથી માત્ર તે દેશો શેરડી પડવતા નથી. દેશના ખપને અર્થે દરેક દેશો તમાકુ પડવેછે, અને કેટલોક પ્રજાદેશ મોકલવામાં આવેછે. બંગાળા પ્રાંતની પૂર્વે ઊંચી ભૂમિમાં તથા છોટા નાગપુરમાં ઊંચી જાતનાં ચા ઊગેછે. વળી શેતુરનાં ઝાડ ઊગેછે તેવડે હીર ઉત્પન્ન કરનારા કીડાનું પોષણ થાયછે, તેથી રેશમ પુષ્કળ બનેછે. વેપારની બીજી જથ્થામાં સુરખાર અને પાંચર જમીનમાં ઊગતી કાંબો છે. જંગલો અને ડુંગરોમાં રબરનાં ઝાડ ઊગેછે. વજ્રવાનો અને ધાતુનાં પાત્ર બનાવવાનો હુપો ચાલેછે. ગાંધી, સણ વગેરે બને છે તે સિવાય ખાસ કારીગરીને માટે કેટલાંક જથ્થા પ્રસિદ્ધ છે. મુશાદિખાદમાં રેશમીકાપડ અને હાથીદાંતનાં સામાન અને સોના રૂપાનાં ઘાટ સારાં બનેછે, અને ધાકાની મંલમલ, કાપડ, અને સાંતુ વખણાયછે. વહાણ બાંધવાનું અને સૂતારનું કામ ચિતાગોગ (ચિત્ત-ગમ) માં સારું થાયછે, અને મોળીરમાં સૂતાર અને હુદાર કામ સારું થાયછે. એ પ્રાંતમાં ધણી રેલવેની સડકો બાંધેલી છે. મુંબઈ અને અસાહાનાદની મોટી સડક ગંગાના

કાંઠાના પ્રદેશમાં અને કલકત્તાની પેલીમર મતલાહ શાખા આગળ કલકત્તાસુધી જાય છે. વળી બીજી સડક પાટણની દક્ષિણના એક સ્થળથી રાશીગંજમાં થઈને કલકત્તા સુધી જાય છે. ગોવલંદાની કિનારે કલકત્તાથી બીજી સડક બાંધેલી છે. એ સડક ઘાન્ડિલિંગ સુધી વધારવાની છે. એ સર્વ રેલવે સિવાય મોટી નદીઓમાં વહાણો ચાલે છે તેથી વેપાર ટીક ચાલે છે.

બંગાળા ઇલાકાની રાજધાની કલકત્તા હુગલી નદીના કાંઠા પર છે. બાકા, મુર્શીદાબાદ, પાટણા, કટક, જગન્નાથ મુખ્ય શહેર છે.

કલકત્તા શહેરની વસ્તી* ૪,૪૮,૦૦૦ માણસની છે. કલકત્તા અને તેની આસપાસના કલ્કોડ મૂલક સને ૧૬૯૮ માં મુગલ પાદશાહ પાસેથી વેપારો લીધા. શુદ્ધ બંગાળામાં બીજું મોટું શહેર ધાકા છે. કલકત્તાની કિનારે મુર્શીદાબાદ છે. એ અસલ બંગાળામાં નવાબોની રાજધાની હતી. પ્રથમ બંગાળાના નવાબ દિલ્લીના પાદશાહોના નોકર હતા, પરંતુ તેમણે તેની તાબેદારી છોડી દીધી. સને ૧૭૬૫ માં શુદ્ધ બંગાળા અને બહાર પ્રાંત પાદશાહે નવાબને બદલે ઇંગ્લેન્ડને આપી દીધા. બહાર પ્રાંતમાં મોટામાં મોટું શહેર પાટણા છે. ઓઢીઆમાં મહાનદીને કાંઠે કટક અને કટકની દક્ષિણે જગન્નાથ છે. છોટા નાગપુરમાં કાંબી છે. નાગપુરના રાજાએ ઓઢીઆ અને છોટા નાગપુર આપી દીધા.

એ ઇલાકામાં કલકત્તા, મતલાહ, ચિતાગોંગ (ચિત્તગામ) અને કટક એ ચાર મુખ્ય બંદરો છે.

બંગાળા ઇલાકામાંના શુદ્ધ બંગાળામાં આશરે ૩,૭૦,૦૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે, અને તેમાં બંગાળી બોલી બોલાય છે. બહારની વસ્તી ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ છે ને તેમાં હિંદી કે ઉર્દુ, ચાલે છે. ઓઢીઆ અને ખંડીઆ મહાલોની ૪૦,૦૦,૦૦૦ છે ને ત્યાંની ઓઢી બોલી છે, અને છોટા નાગપુરમાં ઓઢી અને હિંદુસ્તાની ભાષા બોલાય છે.

ખંડીઆ સંસ્થાનો અને જાતો.

ખંડીઆ સંસ્થાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૩૮,૦૦૦ ચોરસમૈલ અને વસ્તી ૨૦,૦૦,૦૦૦ માણસની છે. એ સંસ્થાનોમાં નેપાળ અને ભૂતાનની વચ્ચે હિમાલયમાં સિડિમનું બૌદ્ધ સંસ્થાન (એ પર રાજાનો અમલ છે અને ત્યાંના રહેવાશીઓ તિબેટના લોકોને મળતા આવે છે), અને કિનારે સિડિમની લગભગ આવેલો દેશ છે. સિડિમની દક્ષિણે કૂચબહાર નામે નાનું સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન અને સિડિમની વચ્ચે સને ૧૮૬૫ માં ભૂતાનમાંથી જીતેલો નાનો મૂલક આવેલો છે. બંગાળાની પૂર્વે તિપરા અને ચિતાગોંગના હુંગરામાં બીજા ધણાં નાનાં સંસ્થાનો છે. પર્વતોમાં વસનારા લોકો અડધા આર્ય અને અડધા પ્રક્રી છે. ખંડીઆ સંસ્થાનો અને છોટા નાગપુરમાં બીજાં ધણાં સંસ્થાનો છે તો વિષે આગળ કહેલું છે. બહાર પ્રાંતના અગ્નિકાંચના રાજમહાલ પહાડોમાં સૌથલ જાત વસે છે. સૌથલ જાત અને ખંડીઆ મહાલ તથા છોટા નાગપુરની પહાડી જાતો અનાર્ય અસલી છે અને પાતાની જુગી ભાષા બોલે છે.

* પરાં મળી કલકત્તામાં ૮,૯૨,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

આસામ.

એ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૬,૩૪૧ ચોરસ મૈલ છે. એમાંની લગભગ ૩૦,૦૦૦ મૈલ જમિ ઇંગ્રેજના તાબામાં છે; તેપર હકુમત કરનારને મુખ્ય કમિશનર કહેછે. બાકીનો દેશ ઇંગ્રેજ તાબાની પહાડી જતોનો છે. આખા દેશની વસ્તી શુમારે ૪૮,૮૧,૪૨૬ માણસની છે (પહાડમાં વસનારી જતોનું વસ્તીપત્રક કંઈ નથી). એ દેશ ભરતખંડની ઇશાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે ભૂતાન અને હિમાલયમાં વસનારી કેટલીક સ્વતંત્ર જાતિઓનો મૂલક, દક્ષિણે અને પશ્ચિમે બંગાળા, તથા પૂર્વે બ્રહ્મદેશના ડુંગરામાંનો મણિપુર પ્રાંત તથા કેટલાક પહાડી સ્વતંત્ર લોકનો મૂલક છે. એમાં બ્રહ્મપુત્ર નદ વહેછે. અને એનું મુખ્ય નગર ગૌહત્તી છે.

બ્રહ્મપુત્ર નદના કાંઠાનો પ્રદેશ, તથા તેની આસપાસના પહાડી પ્રદેશો મળી એ પ્રાંત થયેલોછે. તિબેટમાં થઈને પૂર્વમાં વહી હિમાલયના પૂર્વ છેડાને બ્રહ્મપુત્ર ફરી વળેછે, અને આસામમાં થઈ છેક પશ્ચિમમાં વહેછે. બ્રહ્મદેશના પર્વતો તથા તેમને કાટખૂંચે આવેલા ડુંગરાને લીધે એ નદનો માર્ગ એકાએક બદલાયછે. એ છેલ્લા ડુંગરાને નાગ, ખાશીઆ, નિનનેહ, અને ગારો કહેછે. આસામ તાબાના કાચરમાં થઈને એ ડુંગરા આસામ, સિલહટ અને બંગાળાના ખીણ દેશો વચ્ચે આવેલાછે. ગારો ડુંગરને ફરી વળી એ નદ બંગાળાનાં મેદાનમાં ઊતરેછે, અને દક્ષિણે વહેછે.

આસામની ખીણનો પ્રદેશ સપાટ છે, તેમાં નીચા ડુંગરા ધણા છે, અને વહેળા પાણી પુષ્કળ છે. એમાં ખનિજ, સારા કાચરા, લોહું અને ચૂનાની ખાણો છે. ત્યાંની હવા ચાના છોડને ખડુ માફક છે. વળી સારું રૂ, રૂપ, અને શાકભાજી ઊંચી જમિમાં ઊગેછે. આસામની ભેંસા ધણી વખણાયછે. એમાં માત્ર રેશમનો વણાટ, લોઢાકામ, તથા માટીનાં વાસણ બનેછે.

એમાં ધણાં ઘાડાં જંગલો છે તેમાં લાખ, રત્નર વગેરે વસ્તુઓ સિવાય ઇમારતી લાકડું પુષ્કળ થાયછે. મહેસૂરની પેટ એ જંગલોમાં જંગલી હાથીઓનાં ટાળાં રહેછે. એવું કહેવાયછે કે દુનિયાના ખીણ ભાગ કરતાં આસામના ડુંગરામાં વરસાદ વધારે વરસેછે.

સને ૧૮૨૪ માં બ્રહ્મ લોક પાસેથી એ દેશ જીતી લીધો. એમાં વસનારા લોકો પોતાની જુગી ભાષા બોલેછે, અને સપાટ જમિમાં વસનારા લોકોની રીતભાત છેક આર્યોના જેવી નથી તેમ છેક બ્રહ્મ લોકના જેવી નથી, પરંતુ પહાડી જતો નિરાળી છે, અને મૂળ વતની જેવી રખાયછે.

સ્વતંત્ર પહાડી રાજ્યો.

નૈગઝ.—એ રાજ્યોમાં નેપાળનું રાજ્ય સર્વથી મોટું છે. એ હિમાલયમાં સાંકડો પ્રદેશ છે. એની ઉત્તરે તિબેટ, દક્ષિણે વાયવ્ય પ્રાંતો, અયોધ્યા, અને અંગાળા, પશ્ચિમે વાયવ્ય પ્રાંતો-માંનો કમાઉન પ્રાંત, અને પૂર્વે સિક્કિમ છે. એમાં ઘણા વહેળા અને કુશી નદી છે. એમાં હિમાલય પર્વતનાં ઊંચાંમાં ઊંચાં શિખરો જેવાં કે અવરેસ્ટ કે ગૌરીશંકર, ધવલગિરિ, વગેરે છે. એનું મુખ્ય શહેર લ્હાસા છે.

દરિયાની સપાટીથી હિમાલયની ઊંચાઇ ૨૯,૦૦૦ ફુટ કરતાં વધુ. વર્ષાર કહેવાય છે. આ ઊંચા પર્વતોની દક્ષિણે નીચા ડુંગરો છે, તેઓનાં શિખર અને ખોણો રસાળ છે, અને હવા ખડુ સારી છે. આ રસાળ ભાગની દક્ષિણે જંગલો છે તેમાં કીમતી ઇમારતી લાકડાં થાય છે, અને એની દક્ષિણે તિરાછ એટલે લેજવાળાં વન છે. તિરાછને કંટલોડ ભાગ નેપાળના રાજ્યમાં છે અને કંટલોડ ઇંગ્લેન્ડના મૂલકોમાં છે. નેપાળમાં પાતુની ખાણો પુષ્કળ છે, અને કંટલોડ પાતુના ઘાટ સારા થાય છે. વસ્તીમાં તાતાર તથા તિબેટી લોક છે તેઓ અને આર્ય લોક મેળમેળ થઈ ગયા છે. એપર ગૂરખા લોક રાજ્ય કરે છે. લોડો બોક્ષ ધર્મ પાળે છે, અને ભરતખંડ અને તિબેટની ભાષાઓની મિશ્રિત ભાષા બોલે છે.

મુખ્ય શહેર ખટમંડુમાં મહારાજ્ય રહે છે તેને નામે પ્રધાન રાજ્ય ચલાવે છે. પહેલાં એ રાજ્ય ચીના પાદશાહને તાબે હતું, પરંતુ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. લોડો ઉચ્ચમી, શૂરો, અને શરીરે દૃઢ છે.

મૂતાન.—આસામ અને તિબેટની વચ્ચે ખીણ પહાડી રાજ્ય. મૂતાન છે. એની અને નેપાળની વચ્ચે સિક્કિમ છે.

એ રાજ્ય હિમાલયમાં છે અને તાતાર વંશની જાતોના હાથમાં છે. તેઓ બોક્ષ ધર્મ પાળે છે. લામા નામે બોક્ષ ધર્મશુરુઓની મોટી સંખ્યાનું તથા સરકારોનું લોકને ભરથ પાપલ કરવું પડે છે. એ સરકારે દર વર્ષે વસતે પોતામાંથી એકને મુખ્ય ઠરાવે છે. લોડો ઉચ્ચમી છે, પરંતુ રાજ્ય કરનારા તેમનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, અને ધર્મશુરુઓ તેમનાપર જીલમ કરે છે.

નાનાં રાજ્યો—આસામની ઉત્તર સીમા ઉપર, તથા આસામ અને અંગાળાની પૂર્વ સરહદ ઉપર બ્રહ્મી એટલે તાતાર વંશની ધણીક પહાડી જાતો વસે છે. પરંતુ તેમાંની કંટલીક ભરતખંડના ખીજા ભાગોમાંની મૂળ જાતોને મળતી આવે છે. એમાંની ઉત્તરે કંટાળા અને આબોર, અને પૂર્વે ફૂડી અને હુશી જાતો વિકસાળ છે, અને નજીક વસનારા મુખરેલા લોકોને લૂંટ છે. એ પહાડોમાં મણિપુરના રાજાના તાબાનું સંસ્થાન માત્ર મુખરેલુ છે.

પોર્તુગીઝ તથા ફ્રેંચ લોકનાં સંસ્થાનો.

પોર્તુગાલના રાજ્યના તાબાનાં દમણ, ગોવા, અને દીવ સંસ્થાનો વિષે આગળ મુખ્ય ધ્વજાકામાં કહેલું છે.

હુગલી નદીના કાંઠાપર ચંદ્રનગર ફ્રાન્સ દેશને કબજે છે. એ કબજતાથી ૧૭ મૈલને અંતરે છે. મદ્રાસ ધ્વજાકાના પૂર્વ કાંઠા ઉપર ત્રણ શહેરો અને તેઓની આસપાસનો કેટલોક મૂલક, તથા પશ્ચિમ કાંઠાપર એક શહેર એજ દેશને તાબે છે. એ ચાર સ્થળનાં નામ ગોદાવરીના મુખ આગળ ૧. યાનાન, મદ્રાસની દક્ષિણે ૨. પોંદિચરી, તથા ૩. કારિકલ, અને મલબાર કાંઠાપર કાતાનોર અને કાલિકટની વચ્ચે ૪. માહી છે. મુખ્ય શહેર પોંદિચરી છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

યુરોપખંડ.

સીમા--ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે આટલાંટિક મહા-સાગર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, આર્કિપેલેગો સમુદ્ર, માર્મોરા સમુદ્ર, કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસપર્વત; અને પૂર્વે કાસ્પિયન સમુદ્ર, યૂરલનદી, અને યૂરલ પર્વત છે.

યુરોપ અને એશિયા જોડાજોડ છે; આફ્રિકા અને યુરોપની વચ્ચે ભૂમધ્યસમુદ્ર છે, અને અમેરિકાથી એ આટલાંટિક મહા-સાગરે કરીને જુદો પડેલો છે.

યુરોપખંડ માંહેલાં દેશો.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લેન્ડ.	૬. હોલેન્ડ અથવા નેધર્લેન્ડ.
૨. ફ્રાન્સ.	૭. જર્મની.
૩. સ્પેન.	૮. ડેન્માર્ક.
૪. પોર્તુગાલ.	૯. સ્વીડન અને નાર્વે.
૫. બેલ્જિયમ.	૧૦. યુરોપી રુશિયા.

૧૧. આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ.

૧૪. યૂરોપી તુર્કસ્તાન.

૧૨. સ્વિત્ઝર્લાંદ.

૧૫. ગ્રીસ.

૧૩. ઇટાલિ.

યૂરોપખંડ માહેલા મુખ્ય સમુદ્રો.

૧. શ્વેત સમુદ્ર—ફિરિઆની ઉત્તરે છે.

૨. બાલ્ટિક સમુદ્ર—સ્વીડનને જર્મની અને ફિરિઆથી જુદા પાડે છે.

૩. ઉત્તર સમુદ્ર અથવા જર્મન સમુદ્ર ઇંગ્લાંદની અને જર્મની, દેન્માર્ક, વગેરેની વચ્ચે છે.

૪. મધ્ય સમુદ્ર—યૂરોપ અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે.

૫. આદ્રિયાટિક સમુદ્ર—ઇટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૬. આર્કિપેલેગો—એ ગ્રીસ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૭. માર્મોરા સમુદ્ર—એ યૂરોપી તુર્કસ્તાન અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૮. કાલ્પો સમુદ્ર—એ ફિરિઆ અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે.

૯. આઝોફ સમુદ્ર—એ ફિરિઆની દક્ષિણે છે.

૧૦. આઈરિશ સમુદ્ર તથા નાર્થચાનલ અને સેંત જ્યાર્જિસ ચાનલ એ ઇંગ્લાંદ અને આયર્લાંદની વચ્ચે છે.

૧૧. ઇંગ્લિશ ચાનલ એ ઇંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની વચ્ચે છે.

ધર્મ અને રાજ્યરીતિ-યૂરોપમાં માત્ર તુર્કસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની રાજ્ય છે. બાકી સર્વ ઠેકાણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ચાલે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે, પ્રોટેસ્ટન્ટ, રોમન કાથલિક, અને ગ્રીક. ફિરિઆ અને ગ્રીસના રહેવાશીઓ તથા યૂરોપી તુર્કસ્તાનના બે તૃતીયાંશ લોકો ગ્રીક ધર્મ પાળે છે; એટલે ખ્રિસ્તી, હોલાંદ, જર્મની, દેન્માર્ક, સ્વીડન અને નાર્વે, તથા, સ્વિત્ઝર્લાંદના લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ છે; અને બાકીના દેશો ધણું કરીને રોમન કાથલિક છે.

તુર્કસ્તાન અને રશિઆમાં રાજની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજ્યવ્યવસ્થા દરવામાં આવે છે. આફ્રીના દેશોમાં પ્રજાની સંમતિથી કાયદા બાંધીને તે પ્રમાણે રાજ રાજ્ય કરે છે, સ્વતંત્રતામાં અને કુલ્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે, તેથી લોકો જીમને પસંદ કરે છે તેઓ રાજ્ય ચલાવે છે.

૧. ગ્રેટ બ્રિટન અને આયર્લેન્ડ ઉપર વિક્ટોરિઆ રાણીનો અમલ છે. ગ્રેટ બ્રિટન બેટમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કોટ્લાંદ એ બે દેશ છે.

(૧) ઇંગ્લાંદ.

ઇંગ્લાંદના બે વિભાગ થઈ શકે, ઇંગ્લાંદ અને વેલ્સ. ઇંગ્લાંદમાં ૪૦ પરગણાં અને વેલ્સમાં ૧૨ પરગણાં છે.

સુખ્ય પર્વતો—વિવિઅટ પહાડ એ ઇંગ્લાંદ અને સ્કોટ્લાંદની વચ્ચે છે. એ સિવાય કંપ્થર્લાંદમાં સ્કાફેલ અને વેલ્સમાં સ્નોડન વગેરે પર્વતો છે.

સુખ્ય નદીઓ—ટેમ્સ ઇંગ્લાંદની દક્ષિણે છે. તે જર્મન સમુદ્રને મળે છે. એને કાંઠે લંદન શહેર છે. સેવર્ન એ પ્લિમ્થલ આનલને મળે છે. મર્સી એ આઈરિશ સમુદ્રને મળે છે. એને કાંઠે લિવર્પૂલ છે. વળી ટાઈન, ટ્રેન્ટ, હમ્બર, આડસ, ડી, અને વાઈ એ મોટી નદીઓ છે.

સુખ્ય સરોવરો—ડેવેન્ટવાટર, અલ્સ્વાટર, અને વિન્ડર્મર.

સુખ્ય દ્વીપો—માન, આંગ્લ્સી, અને વાઈટ. વળી જર્સી, ગર્નેસી, આલ્ડર્ની અને સાર્ક એ આનલના ટાપુ છે.

સુખ્ય બૂશરો—લન્ડ્સ એન્ડ એ ઇંગ્લાંદનું છેક પશ્ચિમ ખિંદુ અને લિન્કર્ડ એ છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે. સ્ટાર્ટ અને થીર્થહેડ એ ઇંગ્લાંદના દક્ષિણ કાંઠાપર અને સ્પર્નેહેડ તથા પ્લાંબરોહેડ એ ઇંગ્લાંદના પૂર્વ કાંઠાપર છે. એ સિવાય વેલ્સમાં આંગ્લ્સી બેટની પાસે નાના ટાપુમાં હોલિહેડ, વગેરે ખીણ ધણી છે.

સુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—મનાઈની સામુદ્રધુની એ કાનાર્વન અને આંગ્લ્સી બેટની વચ્ચે છે. ડોવરની સામુદ્રધુની એ જર્મન સમુદ્ર અને ઇંગ્લિશ આનલને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—સાલ્વેફર્થ, મોરોકાંબી, ટ્રિસ્ટલચાનલ, કાર્દી-ગન, વાશ, વગેરે.

ઇંગ્લાંદનાં મુખ્ય શહેરો—લંડન એ રાજધાનીનું શહેર ટેમ્સ નદી ઉપર છે. એ દુનિયામાં મોટામાં મોટું શહેર છે. લિવર્પૂલ એ મર્સી નદી ઉપર મોટું બંદર છે. માન્ચેસ્ટર એ જૂતર ને કાપડનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે.

ન્યૂકાસ્ટલ ટાઇન નદી ઉપર છે. એની પડોશમાં કોયલાની મોટી ખાણો છે.

બર્મિંગહામ અને શ્રેફીલ્ડ માં છરીએ વગેરે લોઢાનાં હથિયારો બનેછે.

લીડ્ઝ માં ઊનની જાણુસો બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

નોર્થિંગહામ માં કોર અને મોળાં સારાં વણાયછે.

ટ્રિસ્ટલ અને હલ એ બે મોટાં બંદર છે.

બોક્સફર્ડ અને કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએને માટે પ્રખ્યાત છે.

કાન્ટર્બરી અને યાર્ક માં બે મોટા ધર્મોપ્યક્ષો રહેછે.

પોર્ટ્સમથ અને લિમથ એ ઇંગ્લાંદની નૌકાસૈન્યનાં સ્થળ છે.

એ સિવાય દોવર, ગ્રેટન, સૌધામ્પટન, બુલ્વર્હામ્પટન, કાર્લેલ, ઇન્-લૅન્ડ, બ્રાડ્ફોર્ડ, વગેરે મોટાં શહેર છે.

વેલ્સનાં મુખ્ય શહેરો—કાર્દિફ અને સ્વાન્સી એ બે મોટાં બંદરો છે, અને મર્થિર તિફ્વિલ એ મોટામાં મોટું શહેર છે. મિલ્કોર્દેહેવન બંદર એવું તો મોટું છે કે તેમાં સમગ્ર ઇંગ્રેજ નૌકાસૈન્ય સહીસલામત રહી શકેછે.

મુખ્ય નિકાસ—કલાઈ, કોયલા, ઊન અને રૂનું કાપડ, લોઢાનો સામાન, કાચ, યંત્રો, કાગળ, ઇત્યાદિ.

(૨) સ્કાટ્લાંદ.

એમાં ૩૩ પરગણાં છે.

મુખ્ય પર્વતો—ગ્રામ્પિઅન પર્વતોની હારમાં બેન્નેવિસ પર્વત એ શ્રેષ્ઠ શિથળમાં સર્વથી મોટામાં મોટો છે. એ સિવાય નાના નાના

પહાડો ધણા છે. સ્કાટ્લાંદનો ઉત્તર અને મધ્ય ભાગ પહાડી છે.

• મુખ્ય નદીઓ—ઈર્થ, ફોર્થ, ટે, ડી, સ્વે, નેસ, ક્લેડ, અને નિથ. એમાંની પહેલી છ નદીઓ સ્કાટ્લાંદની પૂર્વે સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—સુંદર સરોવરોને માટે સ્કાટ્લાંદ પ્રખ્યાત છે. સૌથી મોટું સરોવર લાક્ લોમોન્ડ છે. એ સિવાય લાક્ શિન, લાક્ મારી, લાક્ નેસ, લાક્ આવી, લાક્ ટે, વગેરે મોટાં સરોવર છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે આર્કની અને શેટ્લાંદ, હેબ્રિડીસ કે પશ્ચિમ દ્વીપ, વગેરે ધણાક બેટ પશ્ચિમ કાંઠે છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—દનેટહેદ એ છેક ઉત્તર બિંદુ અને ગાલોવેનો મલ એ છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. એ સિવાય ખીજી ધણી છે.

મુખ્ય વ્યખાતો—ફોર્થ, ટે, મોરે, ક્લેડ, સોલ્વે, વગેરે અનેક વ્યખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—લંડનબરો એ રાજધાની. ગ્લાસગો એ સ્કાટ્લાંદમાં મોટામાં મોટું નગર છે. એ સ્કોટલેન્ડ કાપડ તથા વહાણ, એન્જિન વગેરે યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંને માટે પ્રખ્યાત છે. ઇન્વર્ડીન અને ડંડીમાં સાણું કાપડ બનેછે. ગ્રીનાક અને લીથ એ બે મોટાં બંદર છે. આબર્દીન, એડિન્બરો, સેંત આંડ્રુસ, અને ગ્લાસગોમાં યુનિવર્સિટીઓ છે. પર્થ અને પેસ્લીમાં ધણી જાતનાં માલ બનેછે. ડંફ્રીફ્રા, ફાલ્કર્ક, સ્ટર્લિંગ, વગેરે ધણાંક મોટાં શહેરો છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઇંગ્લાંદ પ્રમાણે.

(૩) આયર્લેન્ડ.

એ મોટો દ્વીપ છે. અલ્સ્ટર, લીન્સ્ટર, મન્સ્ટર, અને કોનોટ એવા એના ચાર પ્રાંત કરેલાછે. એ પ્રાંતોનાં ૩૨ પરગણાં કરેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તર અને પશ્ચિમ કાંઠાપર છે. ઊંચામાં ઊંચા પર્વત કેરિ પ્રાંતમાં છે. પૂર્વ કાંઠે મોર્ન અને વિક્લો પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—ફોઇલ અને બાન, એ ઉત્તરે વહેછે. બાઇન,

લિફી અને સ્લેના એ આયરિશ સમુદ્રને મળેછે. સુઅર અને લી એ દક્ષિણ તરફ સમુદ્રને મળેછે. આયલાંદમાં સૌથી મોટામાં મોટી નદી શાનન છે તે કેટલાંક સરોવરમાં થઈને પશ્ચિમ તરફ આટલાંટિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવરો—નિઆ, ઈર્ન, માસ્ક, કારિબ, રી, દર્ગ, કિલાર્ની, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય દ્વીપો—ઉત્તરે રાયલિન, પશ્ચિમે ફેરવેટ, ધારાન, અને વાલેન્શિઆ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય બુરિશો—જીઅર, એ આયલાંદની દક્ષિણે એક બેટમાં છે. માલિમ હેર એ આયલાંદનું છેક ઉત્તર બિંદુ. પૂર્વમાં ફેરહેદ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાત—ડોનિગલ, સ્લેગો, ગાલ્વે, બેલ્ફાસ્ટ, ફોફલ, ઇત્યાદિ, ખીજ ઘણા અખાત કાંઠાપર છે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાની દબ્લિન, લિફી નદી ઉપર છે. એની પાસે કિંગ્સટાઉન બંદર છે. દબ્લિનમાં એક યુનિવર્સિટી છે. બેલ્ફાસ્ટમાં સણનું કાપડ સાંં બનેછે. વાટફોર્ડ, કાર્ક, અને તેની પાસે કીન્સટાઉન, શાનન નદી ઉપર લિમરિક, અને લંડનદરી એ મોટાં શહેર છે.

આયલાંદ ખેતી અને ખનિજમાં ઇંગ્લાંદ અને સ્કોટલાંદની બરોબરી કરી શકતું નથી. પરંતુ શાકભાજીને માટે પ્રખ્યાત છે. ત્યાંની હવા એટલી તો અનુકૂળ છે અને વરસાદ એટલો બધો વરસેછે કે ત્યાંનાં ખેતરોમાં હમેશા લીલાતરી રહેછે. એ માટે એ દેશને કોઈ કોઈવાર લીલો ટાપુ કહેછે.

૨. ફ્રાન્સ.

એનાં ૮૭ પરગણાં કીધેલાંછે.

મુખ્ય પર્વતો—પિરીનીઝ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. આલ્પ્સ ફ્રાન્સને ઈટાલિ તથા સ્વિટ્ઝર્લૅંડથી જુદા પાડેછે.

મુખ્ય નદીઓ—સીન એ મેન્ગિલરા બ્યાનલને મળે છે. લુઓર બ્યને ગારોન બિસ્કેના ઉપસાગરને મળે છે. રોન એ લેઝીઆન્સ અખાતને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો કોર્સિકા, હિરીફ, અઝન્ટ, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ભૂશિશે—લાહોગ અને વાપર્લુર એ ફ્રાન્સની ઉત્તરે છે, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય અખાતો તથા ઉપસાગરો—બિસ્કેના ઉપસાગર એ ફ્રાન્સની પશ્ચિમે છે. લેઝોન્સ અખાત એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—પારિસ એ સીન નદી ઉપર છે. એ ફ્રાન્સની રાજધાની છે અને આખી દુનિયામાં સૌથી સુંદર શહેર છે. રૂન, લાઇલ, ટૂલુસ, અને ખીજાં ઘણાં શહેરો મોટાં છે અને વેપાર તથા કારખાનાંને મોટે પ્રખ્યાત છે. શર્બર્ગ અને બ્રેસ્ટ એ બે આટલાંટિક મહાસાગર ઉપર નૌકાસેન્યનાં ડોકાણાં છે. નાન્ડ્સ એ લુઝેર નદીને કાંઠે વેપારનું સ્થળ છે. ગારોન નદીને કાંઠે બોર્ડો પણ વેપારનું સ્થળ છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાય છે, અને ખીજા દેશમાં ઘણા મોકલવામાં આવે છે. ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઉપર માર્સેન્સ અને તુલોન નામે બે મોટાં બંદર છે. ફ્રાન્સમાં ખીજાં નાંખરે મોટામાં મોટું નગર લેઝોન્સ કરીને હોન અને સોન નદી-ખાના સંગમ ઉપર છે. એમાં રેશમી વણાટનાં કારખાનાં છે.

ફ્રાન્સના લોક ઘણા હોશિયાર અને ઉદ્યોગી છે. આખી દુનયામાં અતિ રસાળ અને બળવાન દેશોમાં એ દેશ ગણાય છે. ફ્રેન્ચ કે ફ્રાન્સિસ લોક સઘળા હુનર અને વિદ્યામાં કુશળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, રેશમી, સણનું અને ઊનનું કાપડ, કોર, કાચ, મેવા, આભૂષણ, ઇત્યાદિ.

૩. સ્પેન.

સ્પેન અને પોર્ટુગાલ એ ફ્રાન્સની દક્ષિણે દ્વીપકલ્પ છે. સ્પેનના ૪૯ પ્રાંત કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—પિરીનીઝ ફ્રાન્સ અને સ્પેનની વચ્ચે છે. એ સિવાય ખીજા ધણા પહાડ છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો, ટેગસ, અને ખીજી નદીઓ આટલાંટિક મહાસાગરને મળેછે. ઇન્દો બ્રૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—ચલીઆરી ટાપુઓ (માગેર્કા, મિનાર્કા, ઐવિઝા, અને ફર્મેન્ટેરા) બ્રૂમધ્ય સમુદ્રમાં છે. આટલાંટિક મહાસાગરમાં કાનેરી ટાપુઓ છે.

સામુદ્રધુની—જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની સ્પેન અને આફ્રિકાની વચ્ચે છે, ને તે આટલાંટિક મહાસાગરને અને બ્રૂમધ્ય સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય બૃશિરો—ઓર્ટિગલ એ છેક ઉત્તર ખિંદુ અને ફિનિસ્ટેર એ છેક પશ્ચિમ ખિંદુ છે. દક્ષિણે ટૂફાલ્ગર. કૂઝ એ સ્પેનનું છેક પૂર્વ ખિંદુ અને ટરિકા એ સ્પેનનું અને યૂરોપનું છેક દક્ષિણ ખિંદુ છે.

મુખ્ય શહેરો—માદ્રિદ એ માંઝનરીઝ નદીને કાંઠે રાજધાની છે. ટોલીડો એ ટેગસ નદી ઉપર છે. સાલામાંકા માં એક યુનિવર્સિટી છે. સારાગોસા એ ઇન્દ્રો નદીને કાંઠે છે. એ સિવાય સેવિલ અને ગ્રાનેડા એ બે મોટાં નગર છે. બાર્સિલોના, વાલેન્સિયા, કેલ્ડિઝ, કોરન્ઝાવગેરે મોટાં બંદર છે. જિબ્રાલ્ટર એ જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઉપર ધણા મોટા કિલ્લો છે તે ઇંગ્રેજને તાબે છે.

સ્પેનના લોક આળસુ છે અને યુરોપમાં તેમનો ધણા બાર-બોજ નથી. તેઓ સ્પાનિશ ભાષા બોલેછે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ધોડા, તલવારનાં પાનાં, આમડાં, રેશમ, ઊન, દ્રાક્ષનો દારૂ, બદામ, નારંગી, અને ખીજાં મેવાં. સ્પેનમાં ખનિજો પુષ્કળ છે.

૪. પોર્તુગાલ.

એમાં ૧૦ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દૂરો અને ટેગસ એ બંને આટલાંટિક મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—આઝોર્સ, મરીરા, અને કેપર્ડ એટ આર્લાંટિક મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિર—સેટવિન્સેટ એ દક્ષિણ; સાંતામેરિયા એ પોર્ટુગાલનું છેક દક્ષિણ બિંદુ છે. રોકા એ યૂરોપનું છેક પશ્ચિમ બિંદુ છે.

મુખ્ય શહેર—લિસ્બોન એ રાજધાની ટેગસ નદીના મુખ ઉપર છે. ઓગોર્ટો એ દૂરો નદી ઉપર છે. એમાં દ્રાક્ષનો દારૂ સારો થાય છે. કોઈંબ્રામાં યુનિવર્સિટી છે.

પોર્ટુગાલના પર્વતોમાંથી ખનિજ નીકળે છે. રથેનના લોકો કરતાં પોર્ટુગાલના લોક * વધારે ઉદ્યોગી છે. તેઓ પોર્ટુગીઝ ભાષા બોલે છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે.

મુખ્ય નિકાસ—દ્રાક્ષનો દારૂ, ઊન, ખદામ, નારંગી અને ખીજો મેવો, રેશમી કાપડ, ઇત્યાદિ.

૫. બેલ્જિયમ.

એ ફ્રાન્સની ઇશાન કોણમાં નાનો દેશ છે. એમાં ૯ પ્રાંત છે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મઉસ) અને શેલ્ટ એ બંને જર્મેન સાગરને મળે છે.

મુખ્ય શહેરો—બ્રસેલ્સ એ સેન નદીને કાંઠે કોર કે શ્રીત અને શેતરેળના વણાટને માટે પ્રખ્યાત છે. આન્ટવર્પ એ શેલ્ટ નદી ઉપર વેપારનું સ્થળ છે. માલીન્સ (અથવા મેશલિન) એ કોર અને સણુના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે. વેન્ટ એ લિસ અને શેલ્ટ નદીઓના સંગમ ઉપર છે તેમાં હુનરનાં કારખાનાં છે. લીજમાં લુહારકામ તથા ઘડિયાળો બને છે. મુખ્ય બંદર બ્રુક્સેલ છે.

કોર, શ્રીત, અને ખીજ સુંદર વણાટનાં કારખાનાંને માટે બેલ્જિયમ પ્રસિદ્ધ છે. એમાં કોયલા અને લોહાની ખાણો પુષ્કળ છે.

બેલ્જિયમમાં ખેતી સારી થાય છે. એ દેશની વસ્તી યૂરોપના ખીજ દેશો કરતાં વધારે ઘાડી છે. લોકો અડધા ફ્રેંચ અને

* એ લોકોને કેટલાક ફીરંગી કહે છે, પણ યૂરોપના સઘળા લોકોને એશિયામાં ફીરંગી કહે છે. ચ. ફાં.

અડધા વલંદા છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હુનરમાં કુશળ છે. તેમના પર રાજનો અમલ છે.

૬. હોલાંદ અથવા નેધર્લેંદ.

એ નાનું રાજ્ય બેલ્જિયમની ઉત્તરે છે. હોલાંદનો રાજ બેલ્જિયમની દક્ષિણે અને ફ્રાન્સ તથા જર્મનીની વચ્ચે આપ્પેલા લુક્સેમ્બર્ગ નામે પરગણાનો ઠાકોર પણ છે. હોલાંદના ૧૧ પ્રાંત કરેલાછે.

મુખ્ય નદીઓ—મ્યુસ (અથવા મહિસ), ઝાઇન, અને શેલ્ડ એ ત્રણે જર્મન સમુદ્રને મળેછે.

મુખ્ય દ્વીપો—વાલ્કેરન, ટેક્સલ, અને પીન ધણાક ટાપુઓ દરિયાવેડે જમીનથી જુદા પડેલાછે.

મુખ્ય નગરો—આમ્સ્ટર્દામ એ વાઈનદી ઉપર રાજધાની છે, અને મોટા વેપારનું સ્થળ છે. રોટર્દામ મ્યુસ (અથવા મહિસ) નદી ઉપર વેપારની જગ્યા છે. વાયવ્ય કોણમાં હેગ નામે શહેર છે. તેમાં સરકારી મુખ્ય કચેરી છે. હેગ પાસે લેડન છે. લેડન, યુટ્રેક્ટ, અને ગ્રોનિંગન એ ત્રણ નગરીઓમાં યુનિવર્સિટીઓ છે.

હોલાંદ સપાટ દેશ છે. તેમાં ઘણા ઉપસાગર છે. ભરતીનું પાણી દેશપર ફરી વળતું અટકાવવાને વારંતે પાળ કે બાંધકામ કર્યાંછે. વેપારનો માલ વગેરે લઈ જવાને સારૂ ઘણી નહેરો ખોદીલીછે.

હોલાંદના રહેવાશીઓને આપણા લોક વલંદા કહેછે. ઇંગ્રેજીમાં તેમને ડચ કહેછે; તેઓ જર્મન ભાષાને કંઈક મળતી પોતાની જુદીજ ભાષા બોલેછે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિયાર છે. તેઓ આગબગીચા તથા ખેતીના કામમાં કુશળ છે, અને બહાદુર વહાણવટીઓ છે.

વલંદા અને બેલ્જિયમના લોક બ્રાંડીક* હુનરમાં, તેમાં વિશેષ

* કેટલાક કીસમમાં બ્રાંડી ને સુંદર કારીગરી છે, જેમકે નકશી કાતરવાનું, ઘંટી ચીતરવાનું, ગાંધન વગેરે. તેવાને બ્રાંડીક હુનર કહેછે. શ્રી. ફ્રાં.

કરીને ત્રિવિધામાં ચઢીઆતા છે. સધળા હુનર અને યંત્રશાસ્ત્રમાં તેઓ કુશળ છે.

° મુખ્ય નિકાસ—ઢોર અને દરિયાઈ માછલી. માછલાં પકડવાને સાર વલંદા લોક વહાણો લઈ સમુદ્રમાં ફરેછે.

૭. જર્મનિ.

એની પૂર્વે રૂશિઆ, અઝિકોણમાં અને દક્ષિણે આસ્ટ્રિયા અને સ્વિત્ઝર્લંદ, પશ્ચિમે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, અને હોલાંદ, અને ઉત્તરે ઉત્તર સમુદ્ર, જેનું ખીણું નામ જર્મન સાગર છે તે, દેન્માર્ક, અને બાલ્ટિક સમુદ્ર છે.

જર્મનિમાં ઘણાં રાજ્યો છે, તેઓ એક ખીણ જેડે સામાન્ય હિતથી બંધાયલાં છે. એમાં સર્વથી મોટું રાજ્ય પ્રુશિઆનું છે. હાલ પ્રુશિઆના મહારાજને જર્મનિના ખીણ રાજ્યોએ પોતાનો ઉપરી એટલે મહારાજાધિરાજ નીમ્યો છે.

જર્મનિમાં મોટાં ચાર સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

મોટાં રાજ્ય.

મુખ્ય શહેર.

પ્રુશિઆ.

બર્લિન.

સાક્સનિ.

દ્રેસડન.

બાવેરિઆ.

મ્યુનિચ.

વર્ટેમ્બર્ગ.

સ્ટુટગાર્ટ.

એ ચારે સંસ્થાનોના અધિપતિ મહારાજ કહેવાય છે.

એ ચાર મોટાં રાજ્યો ઉપરાંત ખીણ નાનાં ૧૯ સંસ્થાનો અને ત્રણ સ્વતંત્ર રાહેરો છે. આલ્સેસ અને લુરેન પ્રાંતો ફ્રાન્સ પાસેથી હાલમાં જીતી લીધા છે.

જર્મનિ ઘણું કરીને અતિ વિસ્તીર્ણ સપાટ દેશ છે, પરંતુ દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર આવેલી છે, તથા એ દેશનાં વર્ટેમ્બર્ગ, અને બાવેરિઆ સંસ્થાનો આલ્પસપર્વતની શાખાઓની લગોલગ છે.

મુખ્ય નદીઓ—વિસ્ટુલા અને ઓદર એ બંને બાલ્ટિક સમુ-

દ્રને મળેછે. એલ્બ, વીસર, અને ઝાઇન એ ત્રણ નદીઓ ઉત્તર સમુદ્ર (જર્મન સાગર) ને મળેછે. માટી વાન્યુબ નદી જર્મનિની દક્ષિણે વર્ટમ્બર્ગ અને બાવેરિઆ સંસ્થાનામાં થઇ આશ્ચિઆમાં જાયછે. જર્મનિના તાબામાં માટામાં મોટા બેટ રુગેન બાહ્યટિક સમુદ્રમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—ગન્ટઝિગ, વિસ્તુલા નદીના મુખ આગળ છે. એ અનાજના વેપારનું મોટું ઠેકાણું છે. બ્રેસ્લા, ફ્રાન્કફોર્ટ, અને સ્ટેટિન, ઓદર નદી ઉપર. બર્લિન, સ્પ્રી નદીને કાંઠે જર્મનીની રાજધાની છે, અને એમાં યુનિવર્સિટી છે. ટ્રેસદન, સાક્સનિની રાજધાની છે; માગદીબર્ગ એ મજબૂત કિલ્લો છે; એ બંને એલ્બ નદીને કાંઠે છે; હામ્બર્ગ એલ્બ નદી ઉપર; એ સ્વતંત્ર શહેર જર્મનિમાં મોટા વેપારનું ઠેકાણું છે. આલ્ડોના એલ્બ નદીને કાંઠે. બ્રેમેન વીસર નદીને કાંઠે સ્વતંત્ર શહેર છે. ફ્રાન્કફોર્ટ મેઇન નદીને કાંઠે સ્ટ્રાસ્બર્ગ અને કોલોન-હાઇન નદી ઉપર. મેઇસ મોઝેલ નદી ઉપર. એ સિવાય લીપ્સિક, સાલ નદીને કાંઠે હાલ, ગોટ્ટિંગન, અને મ્યુનિચ (બાવેરિઆની રાજધાની) એ ચાર શહેરોમાં યુનિવર્સિટીઓ છે. કીલ; લ્યુબેક એ સ્વતંત્ર શહેર ટ્રેવ નદીને કાંઠે છે; સ્ટ્રાલ્સેન્ડ; અને કોનિગ્સબર્ગ એ ચારે બાહ્યટિક સમુદ્રને કાંઠે કે કાંઠાપાસે મોટાં બંદર છે.

જર્મનિની જમિ ધણું કરી રસાળ છે, અને તેમાંથી ખનિજો પુષ્કળ નીકળેછે. લોહો ઉદ્યોગી, હુનર તથા બડાઈના કામમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ મોટે યૂરોપમાંનાં અતિ બળવાન રાજ્યોમાંનું એક રાજ્ય જર્મનિ છે.

મુખ્ય નિકાસ—સણ, ઊન, ઇમારતી લાકડું, ધાન્ય, તમાકુ, જસત, મદિરા, મીઠું, કેરોસીન તેલ, અને ઢોર. મુશિઆને કિનારે અખ્ખર જોડેછે. જર્મનિમાં અનેક જાતનો કીમતી માલ પુષ્કળ બનેછે, તેમાં વિશેષ કરીને સણનાં અને ઊનનાં અને હીરાગળ કાપડ, યંત્રો, ચીનાઇ વાસણ, રમકડાં, મુગંધીમય પદાર્થો, વાજિત્રો અને વિદ્યાને ઉપયોગનાં યંત્રો.

૮. દેન્માર્ક.

દેન્માર્ક નાનો દેશ છે. એ દેશ બાલ્ટિક સમુદ્ર અને ઉત્તર સમુદ્રની વચ્ચે જર્મનિમાંથી ફોલા દ્વીપકલ્પનો ઉત્તર ભાગ (જૂત્લાંદ) તથા ફોલાક ટાપુઓ મળીને થયેલો છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ક્ષીલાંદ, મ્યુનેન, લાલાંદ, ઈત્યાદિ. બ્યાર્લાંટિક મહાસાગરમાં ગ્રીનલાંદની પૂર્વે એસલાંદ કરીને બેઠો છે તેમાં હેક્લા નામે જ્વાળામુખી પર્વત છે. એસલાંદની દક્ષિણે ફેરો બેઠો છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—સૌન્દ એ સ્વીદન અને ઝીલાન્દની વચ્ચે છે. ગ્રેટ બેલ્ટ એ ઝીલાંદ અને ફ્યુનેન બેટોની વચ્ચે છે. લિટલ બેલ્ટ એ ફ્યુનેન અને જર્મનિમાં સ્લેસ્વિગની વચ્ચે છે. કાટીગાટ એ જૂત્લાંદ અને સ્વીદનની વચ્ચે છે. સ્કાગરાક એ જૂત્લાંદ અને નાર્વેની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—લિમ્ફયોર્ડ જૂત્લાંદમાં છે.

મુખ્ય શહેર—કોપન્હેગન, એ રાજધાની ઝીલાંદ બેટમાં છે. એન્સિનોર પણ ઝીલાંદમાં છે.

દેન લોક સ્વીદ અને નાર્વેના રહેવાશીઓને મળતા છે. અને તેમની ભાષા નાર્વેની અને સ્વીદનની ભાષાને મળતી છે, તેમના પર રાજનો અમલ છે. તેઓ ઉદ્યોગી અને હોશિયાર છે, તથા કુશળ વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—દોર અને ધાન્ય.

સ્વીદન અને નાર્વે.

સ્વીદન અને નાર્વેને કોઈકોઈ વાર સ્કાંદિનેવિઆ કહેછે. એ બંને દેશો મળી દ્વીપકલ્પ થયેલો છે, તેની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, પશ્ચિમે બ્યાર્લાંટિક મહાસાગર અને ઉત્તર સમુદ્ર, દક્ષિણે સ્કાગરાક, કાટીગાટ, અને સૌંદની સામુદ્રધુની, અને પૂર્વે બાલ્ટિક સમુદ્ર, બોથનિઆ અખાત, અને ફિન્લાંદ છે.

એ બંને દેશો મળી એક રાજ્ય થયેલું છે.

સ્વીદન.

એ દેશ નાર્વેની પૂર્વે છે અને તેનાથી મોટો છે. એની ત્રણ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય શહેર—સ્ટાક્હોમ એ રાજધાની, મીલર સરોવર અને ખાસ્તિક સમુદ્રના સંગમ ઉપર; સ્ટાક્હોમની ઉત્તરે અપ્સલા; એમાં યુનિવર્સિટી છે; ગોટ્તર્ગ એ સ્ટાક્હોમથી ઉતરતું વેળરનું મથક છે; અને કાર્લસ્કોના એ સ્વીદ નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

મુખ્ય સરોવરો—વેનર, વેટર, અને મીલર.

મુખ્ય ટાપુઓ—ગોથલાંદ, અને બોલાંદ.

નાર્વે.

એના છ પ્રાંત કરેલા છે.

એ દેશ પહાડી છે. એ પર્વતો ઉત્તર દક્ષિણ આવેલા છે. ઉત્તર બહુનીના ડુંગરોને કોલન પર્વત કહે છે, તે એની અને સ્વીદનની વચ્ચે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—માર્જીરો અને લોફોદન સમૂહ; આખો કાંઠો નાના નાના બેટથી ભરપૂર છે અને અખાત તથા ઉપસાગરથી ખંડીત થયેલો છે.

સ્વીદનની પેઠે નાર્વેમાં પણ ઘણાં સરોવર છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાં ખરાં સ્વીદનનાં સરોવર કરતાં નાનાં છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—નોર્ડકેન એ યૂરોપખંડનું છેક ઉત્તર બિંદુ છે. ઉત્તર ભૂશિર એ ઉત્તરે અને નેક્સ દક્ષિણે છે.

મુખ્ય શહેરો—ક્રિસ્ટિઆના એ રાજધાની છે. બર્ગન એ વેપારનું સ્થળ છે. નાર્વેની ઉત્તરે હામર્ફેસ્ટ નામે શહેર યૂરોપખંડમાં સર્વેથી ઉત્તરમાં છે. એમાં ઊનાળામાં બે માસ સૂર્ય આથમતો જ નથી.

એ બંને દેશોના લોકો ઉદ્યોગી અને હોશિયાર છે તથા દેન લોકની પેઠે કુશળ વહાણવટી છે.

સ્વીદન તથા નાર્વેનો મુખ્ય નિકાસ—લોહું, ખૂનદાણા, રૂપું, ધાન્ય, હમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ. સ્વીદનની લોઢાની ખાણો આખી દુનિયામાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૦. યૂરોપી રાશિઆ.

એની ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર અને નાર્વે, પશ્ચિમે બોથનિઆ • અખાત, બાલ્ટિક સમુદ્ર, પ્રુશિઆ, આસ્ટ્રિઆ અને મોલ્દેવિઆ, દક્ષિણે કાળો સમુદ્ર અને કાકેસસ પર્વત, અને પૂર્વે કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વત છે.

કાસ્પિઅન સમુદ્ર, યૂરલ નદી અને યૂરલ પર્વતની પૂર્વે એશિઆઈ રશિઆના પ્રાંતો છે, તેમનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાકેસસ પર્વતની દક્ષિણના રશિઆના પ્રાંતનું વર્ણન પણ પાછળ કરેલું છે. યૂરોપી રશિઆના ૫૩ પ્રાંતો છે, તેમાં ફિન્લેન્ડ, અને પોલાંડ નામે પહેલાં સ્વતંત્ર રાજ્ય હવું તે આવેલા છે.

મુખ્ય પર્વત—કાકેસસ, એ યૂરોપમાં ઊંચામાં ઊંચા પર્વત છે; અને યૂરલ પર્વત.

મુખ્ય નદીઓ—ઢીના એ શ્વેત સમુદ્રને મળે છે. વિશ્વુલા (વિસ્તુલા) એ રશિઆમાં ને પ્રુશિઆમાં વહી બાલ્ટિક સમુદ્રને મળે છે. નિપર એ કાળા સમુદ્રને મળે છે. ડોન એ આઝોફ સમુદ્રને મળે છે. ડોલ્ગા અને યૂરલ એ બંને નદીઓ કાસ્પિઅન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપ—સ્પિટ્સ્બર્ગન અને નોવાઝેમ્બલા, એ ઉત્તર મહાસાગરમાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—લાદોગા, ઓનીગા, ઇલ્મેન્, ઇત્યાદિ. યૂરોપમાં મોટામાં મોટું મીઠા પાણીનું સરોવર લાદોગા છે; અને કાસ્પિઅન સમુદ્ર આખી દુનિયામાં મોટામાં મોટું ખારા પાણીનું સરોવર છે. યૂરોપી રશિઆ અને એશિઆઈ રશિઆથી લગભગ એની હદ થયેલી છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—કૈક એ આઝોફ સમુદ્ર અને કાળા સમુદ્રને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો અને ઉપસાગરો—આર્લેન્ડ અને બોનીયા નામે ઉપસાગર શ્વેત સમુદ્રમાં છે. બેથનિઆ, કિન્લોન્ડ, અને રૈગા અખાતો બાલ્ટિક સમુદ્રમાં છે. પેરીકાવ અખાત કિમીઆ અને રૂશિઆની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—સેંતપીતર્સબર્ગ, એ હાલની રાજધાની નીવા નદી ઉપર છે. એ શહેર સને ૧૭૦૩ માં મહાન પીતરે વસાવ્યું. એની પાસે તથા નીવા નદી ઉપર કોન્સ્ટાન્ટ નામે મજબૂત કિલ્લો છે. વસ્તીમાં સેંતપીતર્સબર્ગથી ઉતરતું મોસ્કો શહેર મોસ્કવા નદી ઉપર છે. એ રૂશિઆની જૂની રાજધાની છે. વાર્સા એ પોલાંદની રાજધાની વિશ્વ્યુલા નદી ઉપર છે. રૈગા, એ દ્વીના નદી ઉપર મોટું બંદર છે. ત્યાં એ નદી રૈગા અખાતને મળે છે. આર્લેન્ડ દ્વીના નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી શ્વેત સમુદ્રને મળે છે. આસ્વાખાન, એ વોલ્ગા નદી ઉપર બંદર છે. ત્યાં એ નદી કાસ્પી સમુદ્રને મળે છે. બોદેસ્તા એ કાળા સમુદ્રના કાંડા ઉપર બંદર છે; અને સેવાસ્તોપોલ એ કિમીઆ દીપકલ્પને કાંડે નૌકાસૈન્યનું સ્થળ છે.

રૂશ લોક યૂરોપની ખીણ પ્રજા જેટલા સુધરેલા નથી. રાજ્યના મોટા વિસ્તાર અને બળે કરીને તે યૂરોપનાં અતિ બળવાન કે મુખ્ય રાજ્યોમાં ગણાય છે. એ દેશ ઉપર અધિકાર ચલાવનાર પાદશાહને ઝાર કહે છે, અને એની ઇચ્છા પ્રમાણે ધારા બાંધવા વગેરેનું સઘળું કામ ચાલે છે. રૂશ લોકની પુષ્કળ જાતો છે. તેમાંની ધણીક સ્લાવ છે; ઉત્તરે અને દક્ષિણે મુગલ કે તાતાર લોક વસે છે. રૂશરાજ્યમાં ધણીક ભાષાઓ બોલાય છે, પરંતુ સાધારણ ભાષા રૂશ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, ભીંડી, હમારતી લાકડું, ચરખી, તેલ, ઊન, ચામડાં, સલોમચર્મ (રૂવાંટીવાળો ચામડાં), બરત બરવાતું લગડું, દોરડાં, ડામર, પારદર્શક સરેસ, ઈત્યાદિ. રૂશિઆમાં ખેતી અને ચારો સારો થાય છે. યૂરલ પર્વતમાં ધાતુની સારી ખાણો છે. હાલમાં હુનર દાખલ થતા જાય છે.

૧૧. આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ.

આસ્ટ્રિયા અને હંગરિ એ બંને દેશો મળીને મોટું બળવાન રાજ્ય થયેલું છે. તેનો આધિપતિ આસ્ટ્રિયાનો મહારાજાધિરાજ અને હંગરિનો મહારાજ કહેવાય છે. આસ્ટ્રિયાની પૂર્વે હંગરિ છે. એ બંને દેશોની ઉત્તરે રૂશિયા અને જર્મની, પશ્ચિમે જર્મની, સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડ અને ઈટાલિ, દક્ષિણે ઈટાલિ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર અને તુર્કસ્તાન, અને પૂર્વે તુર્કસ્તાન અને રૂશિયા છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યના ૧૭ પ્રાંતો કરેલા છે, તેમાં પોલાંદના જૂના રાજ્યના ત્રીણાનો એ પ્રાંતો આવેલા છે. હંગરિના રાજ્યના પાંચ પ્રાંતો કરેલા છે.

એ દેશ ધણેજ પહાડી છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે આલ્પ્સ પર્વત, અને હંગરિની લગભગ એ બાજુએ કાર્પેથિયન પર્વત એ મુખ્ય છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ એ જર્મનીમાંથી નીકળી આસ્ટ્રિયામાં જાય છે. ઇન્ન, ડેવ, થીસ, સેવ, ઇત્યાદિ નદીઓ દાન્યુબને મળે છે.

મુખ્ય સરોવર—બાલેટનસી, ન્યૂસીડલરસી, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય શહેર—વિના, એ સુંદર રાજધાની દાન્યુબ નદી ઉપર છે. અને પ્રેસ્બર્ગ, બ્રુડા (અથવા ઓફ્ટેન), અને પેસ્થ પણ દાન્યુબ નદી ઉપર છે. પેસ્થ એ હંગરિની રાજધાની છે. પ્રેગ એ બોહીમિયા પ્રાંતની રાજધાની છે. ઇન્સબ્રુક એ તિરલ પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટીને મોટે પ્રસિદ્ધ છે. ત્રિએસ્ટ એ આદ્રિઆતિક સમુદ્રને કિનારે મોટું બંદર છે. ડેબ્રેક્વિન એ હંગરિમાં હુનરી માલને મોટે પ્રખ્યાત છે.

આસ્ટ્રિયાના રાજ્યમાં જર્મનોના હાથમાં રાજ્યસત્તા છે, અને હંગરિમાં મુગલ જાતના મગિઆર લોકના હાથમાં મુખ્ય રાજ્યસત્તા છે. પરંતુ આસ્ટ્રિયા અને હંગરિમાં સ્કલેવોનિઅન લોકની વસ્તી પુષ્કળ છે. નૈર્ઋત્ય કોણમાં ઈટાલિઅન જાતના લોકની અને અગ્નિ કોણમાં ગ્રીક વગેરેની વસ્તી પુષ્કળ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, સણ, ધાતુ, ઓલીવનું તેલ, મેવો, દ્રાક્ષનો દારૂ, લાકડાં, ઊન, લોઢાનો સામાન, હથિયાર, ચંત્રો, વગેરે.

આશ્ચર્યા અને હુંગરિની ભૂમિ રસાળ છે અને તેમાં સઘળી જાતના ધાતુઓની મોટી ખાણો છે.

૧૨. સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ.

એ નાનો દેશ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે જર્મનિ અને આશ્ચર્યા, દક્ષિણે ઈટાલિ અને પશ્ચિમે ફ્રાન્સ છે.

એના ૨૨ ભાગ કરેલા છે.

યૂરોપના સઘળા દેશો કરતાં એ દેશ વધારે પહાડી છે. એમાં આલ્પ્સ પર્વતની ત્રણ મોટી હાર છે. આલ્પ્સ પર્વતનું મોંઢાં નામે જોવામાં જોડું શિખર ફ્રાન્સમાં છે. ત્યાં ફ્રાન્સ, સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ અને ઈટાલિની સરહદો મળે છે.

મુખ્ય નદીઓ—ઝાઇન અને રોન. પરંતુ યૂરોપખંડમાં સ્વિત્ઝર્લૅન્ડ મોટો જળક્ષેપ પ્રદેશ છે, અને નહોન તથા નહોન સિવાય સ્વિસ આલ્પ્સનું બરફ ઓગળવાથી ધન્યુસ અને વો નદીઓને પાણી મળે છે.

મુખ્ય સરોવરો—કોન્સ્ટન્સ, એની પાસે થઈને નહોન નદી વહે છે; જિનીવા, એની પાસે થઈને નહોન નદી વહે છે. એ સિવાય ખીજું સુંદર સરોવરો ધણું છે.

મુખ્ય શહેરો—જિનીવા, એ નહોન નદી ઉપર છે. આર્હિ એ નદી જિનીવા સરોવરમાંથી નીકળે છે. એ શહેરમાં ધડિયાળ અને ધરેણું સારાં બને છે. બેસલ (બાસ્લી અથવા બાલ) એ નહોન નદી ઉપર છે. એ રેશમના વેપારને માટે પ્રસિદ્ધ છે. બર્ન એ આર નદી ઉપર રાજધાની છે. બુરિચમાં યુનિવર્સિટી છે.

ઘણા ખરા સ્વિસ લોક જર્મન કુળના છે, પરંતુ ઘણાક ફ્રેંચ અને કેટલાક ઈટાલિઅન છે. લોકો હોશિયાર અને ઉદ્યોગી છે.

એ દેશમાં મુખ્યત્વે ખેતી સારી થાય છે, પરંતુ કેટલોક હુનરી માલ પણ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—રેશમ, ધડિયાળ, અલંકાર, ભરતકામ, ઢોર, હમારતી લાકડું, ઇત્યાદિ.

૧૩. ઇટાલિ.

ઈટાલિ દ્વીપકલ્પની આકૃતિ મનુષ્યના પગ જેવી છે. એની ઉત્તરે આલ્પ્સ પર્વત છે તે આશ્ચિઆ અને રિવત્ઝર્લાંદથી એને જુદો પાડે છે; પશ્ચિમે ફ્રાન્સ અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર, અને પૂર્વે આદ્રિઆટિક સમુદ્ર તથા આશ્ચિઆ છે.

એ દેશ ઉપર રાજનો અમલ છે અને હાલમાં એના ૬૯ પ્રાંતો કરેલા છે.

મુખ્ય પર્વતો—ઉત્તરે આલ્પ્સ; આર્પીનેન્સ, એ ઈટાલિની દક્ષિણોત્તરે આવેલા છે. નેપલ્સની પાસે વિસુવિયસ અને સિસિલિમાં એટના એ બે જ્વાળામુખી પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—પો અને આદિજ, એ બંને આદ્રિઆટિક સમુદ્રને મળે છે. આર્નો અને તૈવર એ બંને ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય દ્વીપો—સિસિલિ, એ બેટ ઈટાલિની દક્ષિણે ત્રિકોણાકારે છે; ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં એ મોટામાં મોટો બેટ છે. સાર્દિનિઆ, એલ્બા, ઈત્યાદિ. સિસિલિની દક્ષિણે માલ્તા અને ગોઝો ઈથ્રિયના તાપ્પામાં છે.

મુખ્ય સરોવરો—ગાર્ડા, કોમો, અને માજિઓરી. એ સિવાય બીજાં ઘણાં સુંદર સરોવરો છે.

મુખ્ય ભૂશિરો—સ્પાર્તિવેન્તો, ઈટાલિની દક્ષિણે; પાસ્સારો, સિસિલિની દક્ષિણે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—જોત્રાતો ઈટાલિ અને તુર્કસ્તાનની વચ્ચે છે. મેસિનાની સામુદ્રધુની ઈટાલિ અને સિસિલિની વચ્ચે છે. વોનિ-ફેશિઓની સામુદ્રધુની સાર્દિનિઆ અને કોર્સિકાની વચ્ચે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનિસ અખાત, તારન્તો અખાત, અને જીનોઆ અખાત.

મુખ્ય શહેરો—રોમ એ રાજધાની તૈબર નદીને કાંઠે છે. આખી દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિને પામેલાં શહેરોમાંનું એ એક છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં એ શહેર વશ્યું. રોમન કાયલિક ધર્મના અધ્યક્ષ જે પોપ તેનો મુકામ એમાં છે.

ઈટાલિમાં મોટામાં મોટું શહેર નેપલ્સ ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે છે. ખીજાં મોટાં શહેરોમાં મિલન પ્રાચીન લાંબાઉં પ્રાંતની રાજધાની છે. પાલર્મો એ સિસિલિ એટની ઉત્તરે સિસિલિની રાજધાની છે. ટ્યુનિસ એ પો નદીને કાંઠે પ્રાચીન પીદમોંત પ્રાંતની રાજધાની છે. ફ્લોરેન્સ આર્નો નદી ઉપર તસ્કનિ પ્રાંતની રાજધાની છે. લેગ્હોર્ન એ બંદર છે; જીનોઆ, એ એજ નામે અખ્યાત ઉપર બંદર છે; અને વેનિસ એ આદ્રિઆતિક સમુદ્ર ઉપર બંદર છે. વળી વાલુઆમાં યુનિવર્સિટિ છે. બોલોના; પાર્મા; મેસિના, સાનમારિનો એ સ્વતંત્ર શહેર છે; ત્રિન્દિસિ એ બંદર છે; ઇત્યાદિ ખીજાં મોટાં શહેરો છે.

લોકની ભાષા ઇટાલિઅન છે તે ફ્રેંચ, સ્પાનિશ અને પોર્તુગીઝ ભાષાઓને મળતી છે. એ સર્વે ભાષાઓ લાતિન ભાષામાંથી નીકળેલી છે. લોક હોશિયાર, પરંતુ આજસુ અને નિર્ધન છે. વિદ્યા તથા ગાયનાદિક કળાઓમાં કુશળતાને માટે તેઓ પ્રસિદ્ધ છે. તેમના મુખ્ય ઉદ્યમ એતી છે; અને નિકાસમાં મેષો, તેલ, દારૂ, રેશમ, સાણ, રસાયની પદાર્થો, ગંધક, આરસ, ઇત્યાદિ છે.

૧૪. યુરોપી તુર્કસ્તાન.*

એની ઉત્તરે આસ્ટ્રિઆ અને હંગરિ, તથા રશિઆ, પશ્ચિમે આસ્ટ્રિઆ, આદ્રિઆતિક સમુદ્ર, અને ભૂમધ્ય સમુદ્ર, દક્ષિણે ગ્રીસ; અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો, માર્મોરા સમુદ્ર અને કાળો સમુદ્ર છે.

એ દેશ ઉપર રાજ્ય કરનાર મુસલમાન રાજાને સુલતાન કહે છે. એના ૮ ભાગ કે રાજ્ય કરેલાં છે. વળી દાન્યુબ નદીની દક્ષિણે રોમાનિઆ, રોમાનિઆની નૈર્ઋત્ય કોણમાં સર્વિઆ, અને સર્વિઆની દક્ષિણે મોંતિનીષ્ટો એ ત્રણ સંસ્થાન લગભગ સ્વતંત્ર છે.

એમાં પર્વતો ઘણા છે તેઓમાં મુખ્ય કાપેથિઅન પર્વત પશ્ચિમે તુર્કસ્તાન અને હંગરિને જુદા પાડે છે. પૂર્વ પશ્ચિમ આવેલા બાલ્કન

* સને ૧૮૭૮ માં આ રાજ્યને રશિઆએ લડાઈમાં હરાવી તોડી પાડ્યું છે. એના કેલાક પ્રાંતો એ રાજ્યમાંથી નીકળી ગયા છે. પરંતુ તેઓની મર્યાદા હજી પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ નથી માટે આ પાઠમાં ફેરફાર કર્યા નથી. પરંતુ આપ્રમાણે રાજ્યમાં બંગાળ પડ્યું છે એ ખીના નિશાળીઆને જણાવવી.

પહાડ તુર્કસ્તાનની મધ્ય ભાગે પડેલાછે; અને તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે પર્વતોની હાર છે, તે આલ્પ્સથી ગ્રીસ સુધી ગયેલી છે. એ છેલ્લી હારનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર ઓલિમ્પસ પર્વત છે.

મુખ્ય નદીઓ—દાન્યુબ એ નદી આશ્ચિર્યા અને હુંગરિ-માં થઈને તુર્કસ્તાનમાં વહી કાળા સમુદ્રને મળેછે. સેવ અને ધૂય એ દાન્યુબને મળનારી નદીઓ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—ફ્રિત (અથવા ક્રાંદિઆ) અને લેમ્નોસ. એ સિવાય ખીજ નાના નાના બેટ ધણા છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—દાર્દનલ્સ (અથવા હેલેસ્પોટ) એ આર્કિપેલેગો અને માર્મોરા સમુદ્રને જોડેછે; અને બાસ્ફરસ માર્મોરા સમુદ્રને અને કાળા સમુદ્રને જોડેછે.

મુખ્ય અખાત—સાલોનિકિ. વળી ખીજ નાના નાના અખાતો ધણા છે.

મુખ્ય નગરો—કોન્સ્ટાન્તિનોપલ કે સ્તંબૂલ એ રાજધાની ઈ. સ. ૩૩૦ માં કોન્સ્ટાન્તીનપાદશાહે આસ્કરસની સામુદ્રધુની ઉપર વસાવી. થાકિઆનોપલ, એ વેપારનું સ્થળ છે; બુચરેસ્ટ એ રોમાનિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; બેલગ્રેદ એ સેવ અને દાન્યુબ નદીઓના સંગમ ઉપર સર્વિઆ પ્રાંતની રાજધાની છે; સોલોનિકિ, એ એજ નામે અખાત ઉપર બંદર છે; અને ગાલીપોલી એ દાર્દનલ્સ ઉપર બંદર છે.

રાજ્યની મુખ્ય સત્તા તુર્કના હાથમાં છે, પરંતુ વધારેમાં વધારે વસ્તી સ્કેલેવોનિઅન લોકની છે. વળી લાતિન કે ગ્રીકકુળના લોક ઝાઝા છે.

એ દેશની ભૂમિ રસાળ છે, અને તેમાં ધાતુઓની ખાણો પુષ્કળ છે. પરંતુ રાજ્યવ્યવસ્થા સારી નથી અને લોકો નિર્ધન અને નિરસાહી છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધાન્ય, ઊન, મેવો, ગુલાબનું અત્તર, રેશમ, ચામડાં, ઈમારતી લાકડું, મીઠું, તમાકુ, ઈત્યાદિ.

૧૫. ગ્રીસ.

એ તુર્કસ્તાનની દક્ષિણે છે. ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાન મળીને લગભગ દ્વીપકલ્પ થયેલો છે. પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે આર્કિપેલેગો છે. એના ત્રણ ભાગ છે, ઉત્તર ગ્રીસ, મોરિઆ દ્વીપકલ્પ, અને દ્વીપો. એ દેશ પહાડી છે. ઊંચામાં ઊંચો પર્વત પાર્નાસસ છે.

મુખ્ય દ્વીપો—આયોનિયન ખેટનો સમૂહ એ ગ્રીસ અને તુર્કસ્તાનની પશ્ચિમે છે. નીમ્નોપોંટ અને સેક્રેડીસ ગ્રીસની પૂર્વે છે.

મુખ્ય ભૂશિર—માતાપાન મોરીઆની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય સંયોગીભૂમિ—કોરિંથની સંયોગીભૂમિ એ ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆને જોડે છે.

મુખ્ય અખાતો—પ્લાસ તથા લીપાંતો (કોરિંથ) એ અને ઉત્તર ગ્રીસ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. રજિના એ આથેન્સ અને મોરીઆની વચ્ચે છે. એ સિવાય ખીજ ધણુ છે.

મુખ્ય શહેરો—આથેન્સ એ રાજધાની પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલાં શહેરોમાંનું એક છે. કોરિંથ, એ કોરિંથની સંયોગીભૂમિની પાસે છે; નોલ્લિઆ, એ બંદર છે. સ્પાર્ટા, કોર્ફુ, ઇત્યાદિ ખીજ મોટાં શહેરો છે.

શ્રીકલોક નિર્ધન છે, અને તેમના પર ઘણા કાળ થયાં નહારો અમલ ચલે છે. તેમને વેપાર બહુ ગમે છે અને તેઓ સારા વહાણવટી છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમળાં, તેલ, સીસું, ઇત્યાદિ.

પ્રકરણ ૫ મું.

આફ્રિકાખંડ.

આફ્રિકાખંડ મોટો દ્વીપકલ્પ છે. એ ખંડનો સંબંધ એશિઆ જોડે સુવેજની સંયોગીભૂમિથી થતો. ઉત્તરે આફ્રિકાની અને યૂરોપની વચ્ચે ભૂમધ્ય સમુદ્ર છે; આફ્રિકાની પશ્ચિમ સીમા એ આત્લાન્ટિક મહાસાગર છે; એ ખંડની પૂર્વ હદ ઉપર હિંદી મહાસા-

ગર, લાલ સમુદ્ર, સુવેજ અખાત, અને એશિઆઈ તુર્કસ્તાન (અરબસ્તાન અને સીરિઆ) આવેલાં છે. વર્ણનને અર્થે આફ્રિકાના ભાગ નીચે પ્રમાણે કરાય:—

૧. ઉત્તર આફ્રિકા. ૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા. ૩. દક્ષિણ આફ્રિકા. ૪. પૂર્વ આફ્રિકા. ૫. મધ્ય આફ્રિકા. ૬. દ્વીપો.

ઉત્તર આફ્રિકાની વસ્તીના ધણેખરે ભાગ મુસલમાની ધર્મ પાળે છે; પરંતુ આબિસિનિયામાં યાહુદી તથા ખ્રિસ્તિય ધર્મ માનનારા છે. પશ્ચિમ અને મધ્ય આફ્રિકામાં સીધી લોક વસે છે. સીધી લોક કાળા છે અને તેમના હોઠ જડા તથા માથાના વાળ વાંકડીયા ને ઊંચા હોય છે. એ સીધી લોકમાંની ધણી જાતો જંગલી તથા મનુષ્યાહારી છે, ને તેઓ એક એક જોડે સદા યુદ્ધમાં મચેલી રહે છે. દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકાની વસ્તી સીધીઓથી સારી છે. કાંઠાનાં કેટલાંક નગરોમાં મલય તથા અરબ આવી રહ્યા છે.

૧. ઉત્તર આફ્રિકામાં (૧) મિસર (ઈજિપ્ત) અને તેના પડોશમાં (૨) આબિસિનિયા એટલે હબશાં દેશ અને (૩) બાર્બરી સંસ્થાનો છે.

(૧) મિસર.

આફ્રિકાના ઇશાન કોણમાં મિસર દેશ છે. એ દેશની ઉત્તરે ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને પૂર્વે લાલ સમુદ્ર તથા સુવેજ અખાત છે; પશ્ચિમે ત્રિપોલી પ્રાંતને તથા લિબ્યારણ્ય નામે સહરાના વિભાગને અને પૂર્વે અરબસ્તાન તથા સીરિઆને મિસર સ્પર્શ કરે છે. એમાં નીલ નામે મોટી નદી છે તેના લાંબા ને સાંકડા પ્રદેશ છે તે શુદ્ધ મિસર છે. એની બંને પડખે રેતીનાં રણ છે. એ રણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રસાળ ટાપુઓ છે, તેઓમાં જળ હોય છે. શુદ્ધ મિસરના ત્રણ પ્રાંત છે, નીચલું મિસર, મધ્ય મિસર, અને ઉપલું મિસર. ઉપલા મિસરની દક્ષિણે ન્યુબિયા, કાર્વેકાન, અને ખીજા અપ્રસિદ્ધ પ્રાંતો નીલનદી ઉપરના ગોન્દકોરો સ્થાપી ગયેલા છે.

મુખ્ય શહેરો.—નીલ નદીને આરે આવેલું કાયરો (કેરો) શહેર મિસરની રાજધાની છે. કેરોની વાયવ્યે સમુદ્રને કાંઠે બાલેકુજાન્દિયા

(સિકન્દ્રિઆ) નામે મોટા સિકન્દરશાહે વસાવેલું બંદર છે. ઉત્તર છેડે વોર્ત સદ્દ (સૈયદ બંદર) અને હાલ એદિલી સુલ્તનની નહેરના દક્ષિણ બારા આગળ સુલ્તનના પ્રખ્યાત ગામો છે. ન્યૂબિયાનું મુખ્ય નગર હાર્તુમ નીલી નીલ અને નીલ નદીઓના સંગમની થડમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ તથા આવક—અનાજ, તમાકુ; રૂંધ, ઇલિયદિ પરદેશ ચઢેછે. મધ્ય આફ્રિકામાંથી હાથીદાંત, સુવર્ણરજ, આમડાં, શાહમૃગ પક્ષીનાં પીછાં, વગેરે વાણજારા લાવેછે.

પૂરાપ, ભરતખંડ, અને ચીનની વચ્ચે વેપારનો મોટો માર્ગ મિસર દેશ છે. સુવિન્ધી નવી નહેરને* રસ્તે મોટા વહાણો ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રમાંથી આવળા કરી શકેછે; વળી આલેક્ઝાન્દ્રિયા બંદરે માલ ઉતારી રેલવેપર ચઢાવી કેરો તથા સુલ્તન લઈ જવાયછે.

નીલનદી પૃથ્વીની બીજી સઘળી નદીઓ કરતાં લાંબી ગણાયછે. વિક્ટોરિઆન્યાંગ અને આલ્બર્ટન્યાંગ નામે વિશાળ સરોવરો નકશામાં લખ્યાંછે તેમાંથી એ નદી વહેછે. ધણે દૂર સૂધી વહ્યાપછી આબિસિનિયામાંથી આવનારી નીલી નીલ અને અત્મારી નામે બે નદીઓના સંગમ તેની નેડે ન્યૂબિયામાં થાયછે. એ નદી બે મુખે ભૂમધ્ય સમુદ્રને મળેછે. એમાંના એક મુખને કિનારે શેસેન્ના અને બીજાને કોટ દામિયના કરીને નગરો છે. એ બે મુખની વચ્ચે નીલ દ્વીપ નામે રસાળ પરગણું છે. ઉત્તરના ત્રણ પ્રાંતોમાં એટલે શુદ્ધમિસરમાં બહુ સારો પાક થાયછે. એ ભાગમાં વરસાદ ક્યારેય વરસેછે, પરંતુ નીલ નદીમાં હરવર્ષે મોટું પૂર આવેછે, અને તેના બંને કાંઠાના પ્રદેશમાં એ પૂરનું પાણી ફરી વળેછે તે ઉપર ખેતીને આધાર છે. ઉપર કહેલાં મોટાં સરોવરો ભર્યા ભારે વરસાદ થાયછે તેથી એ રેલ આવેછે. ન્યૂબિયા તથા દક્ષિણનો મૂલક શુદ્ધ મિસર નેટલો રસાળ નથી ને તેમાં મોટાં રણ છે. ધણા પ્રાચીન કાળનાં સુધરેલા દેશોની પંક્તિમાં મિસર દેશ છે. એમાં શળ્ય સંબંધી ધણા ફેરફાર થઈ ગયાછે. હાલનો હાડિમ ખિદિવ એલ મિસર કહેવાયછે, ને તે ઇસ્તમ્બૂલના સુલતાનનો માત્ર નામનો તામેદાર છે. એ ખિદિવ તથા શુદ્ધ મિસરની અને ન્યૂબિયાની વસ્તીનો ધણોપરો ભાગ મુસલમાની ધર્મમાં છે, તથા અરબી બોલી બોલેછે. પરંતુ શુદ્ધ મિસરમાં કેટલાક ખ્રિસ્તિ લોક છે તેઓ મિસરના અસલી રહેવાસીઓના વંશજ કહેવાયછે. એ મુસલમાનો બહુધા અરબ અને દેશના અસલ રહેવાસીઓની મિશ્ર એલાદંતા છે. ન્યૂબિયાની † દક્ષિણમાં તથા કાદોફાનમાં સીધી જાતની વસ્તીનો આરંભ થાયછે. એમાંના ધણા સીધીને ગુલામ કરી ઉત્તર ન્યૂબિયામાં અને શુદ્ધ મિસરમાં આણેલાછે.

* એ નહેર ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને લાલ સમુદ્રને જોડેછે. એ નહેરમાં સને ૧૮૬૯ માં વહાણો ચાલવા માંડ્યાં.

† ન્યૂબિયાના મૂળ વતનીઓ ઇતિઓપી કહેવાતા, અને તેઓ પ્રાચીન મિસરના લોકની જાતના હતા.

(૨) આબિસિનિયા કે હબશી દેશ.

એ દેશ પહાડી છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમ મર્યાદાને લગતા મિસરી રાજ્યના પ્રાંતો છે. એની પૂર્વ આવેલા કાંઠાના મૂલક ઉપર મિસરનો રાજ દાવો કરે છે. એની દક્ષિણ સીમાએ સોમાલી તથા ગાલા લોકના મૂલક છે. નીલ નદીને મળતારી નીલી નીલ તથા અત્તારા નદીઓનાં મૂળ હુબશી દેશના પર્વતોમાં છે. આઓ દેશ મોટા એક રાજ્યના સ્વાધીનમાં ન હોતાં ઘણાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાઈ ગયોલો છે, ને એ રાજ્યો ઘણુંકરીને એક એક જોડે વધરા કરવામાં રોકાયેલા હોય છે. મધ્યમાં ગોન્દાર અને લાલ સમુદ્રને તીરે મમૂકા બંદર એ નામીયાં રહેશે છે. મસૂવા બંદર હાલ મિસરને તાબે છે. મગદલા કરીને પ્રખ્યાત ગઢ છે તેને હંમેશાં ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં જીત્યો હતો. દેશ રસાળ અને લાકડાં તથા પાણીથી ભરપૂર છે; એવું કહે છે કે ખૂન, કપાસ, અને ખીજા કીમતી છોડવા વગડામાં ઊગે છે. પણ રાજ્યવ્યવસ્થા દુર્દશામાં છે અને લોક માઠી અવસ્થામાં છે. ન્યૂબિયાના અસલ વતની, યાહુદી, અરબ, સીધી, વગેરે જાતો મળી જઈ હાલની વસ્તી થઈ છે. ઘણા-અરા લોક આમહારી બોલી બોલે છે, અને અધમ થયેલા રૂપમાં પ્રિરિત ધર્મ પાળે છે.

(૩) બાર્બરી સંસ્થાનો.

ભૂમધ્ય સમુદ્રને કાંઠે પૂર્વમાં મિસરથી પશ્ચિમમાં આત્લાન્ટિક મહાસાગર સુધી એ સંસ્થાનો છે. એ સંસ્થાનોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:— ત્રિપોલિ, તૂનિસ, આલ્જીરિયા, અને મારોકો.

આર્કાસહિત ત્રિપોલિ અને કૂબન નામે મોટો રણદ્વીપ જે હકિમના તાબામાં છે તેને એ કહે છે, અને તે તુર્કસ્તાનના સુલતાનના હાથનીયે છે. એ સંસ્થાનની રાજધાનીનું નામ ત્રિપોલિ છે.

તૂનિસનો અધિપતિ પણ એ કહેવાય છે. પહેલાં તે એજ સુલતાનને તાબે હતો, પણ હાલમાં સ્વતંત્ર છે. વેપારને માટે વખણાયલું

મોટું તૂનિસ શહેર એ સંસ્થાનની રાજધાની છે. એ નગરીની પાસે કાર્થેજનું ખંડેર છે.

બલ્જીરિયા ફ્રાન્સને તાબે છે. એના મુખ્ય શહેરનું નામ બલ્જીરિયા અથવા બલ્જીસ છે. કાન્સ્ટન્ટીન કરીને ખીજું મોટું નગર એ સંસ્થાનમાં છે.

મારોકોના રાજાને સુલતાન કહેછે. એની રાજધાનીનું નામ મારોકો છે. ફઝ નામે મોટા શહેરમાં ચોપડીએનાં પૂઠાં વગેરે સાથે સુંદર ચામડાં તૈયાર કરવામાં આવેછે. એ ચામડાંને મારોકોચર્મ કહેછે. જિબ્રાલ્તરની સામુદ્રધુનીને કિનારે તાંજીર અને તેતુવાન બંદરો છે; અને સ્યુતા નામે ગઢ ડુંગર ઉપર જિબ્રાલ્તરની સામે છે. તેતુવાન બંદર તથા સ્યુતાગઢ સ્પેન દેશના કબજામાં છે.

એ ચાર બાબરી સંસ્થાનોના મૂલક દક્ષિણે મોટા રણમાં ધૂસેલાછે; એ સંસ્થાનો અને રણની યરચે અલ્સ પર્વત છે.

મુખ્ય અખાત—સિદ્રા અને કાબેસ.

મુખ્ય ભૂશિર—બેન અને સ્પાર્ટેલ.

અલ્સ પર્વતની ઉત્તરના પ્રદેશમાં અનાજ પુષ્કળ પાકેછે, અને એ પહાડના ઢાળ ઉપર ખજૂરીએ, આલીવ, અને મેવાનાં ઝાડ ઉગેછે. બાબરી સંસ્થાનોમાં ખનિજો પણ મસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ધોડા, મેવા, અનાજ, તમાકુ, ચામડાં, રૂપું, તાંબું, મીઠું, ઈત્યાદિ.

એ સંસ્થાનોના રહેવાશી અરબ અને અરબને મળતી જાતોની આલાદ છે.

૨. પશ્ચિમ આફ્રિકા.

બાબરી સંસ્થાનની દક્ષિણે મોટું રણ છે; અને મોટા રણની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમ કાંઠે નીચે લખેલા દેશો છે:—

- (૧) સેનિગાબિયા, (૨) ઉપલોગિની, (૩) નીચલોગિની, (૪) હાતંતાત ભૂમિ.

(૧) એ ચાર દેશોમાં સૌથી ઉત્તરે સેનિગાંબિયા છે. એની પૂર્વ સીધી લોકનો સૂદાન દેશ છે.

• સેનિગાલ અને ગાંબિયા નદીઓના જે પ્રદેશ તે સેનિગાંબિયા. રિબોમાન્દ કરીને ત્રીજી નદી એમાં છે. સેનિગાંબિયા અને સૂદાનની વચ્ચેના પહોડામાંથી એ નદીઓ નીકળે છે.

સેનિગાંબિયામાં વર્દ બૂશિર (કેચ વર્દ) છે. સર્વેથી પશ્ચિમમાં ગયેલું પિંડુ આફ્રિકામાં એ છે.

સેનિગાંબિયામાં વસનારી ઘણી જાતો મુસલમાની ધર્મમાં છે, અને ખ્રીસ્તી સીધી કે અર્ધ સીધી જાતોથી વધારે સુધરેલી છે. એ વસ્તી ઉપરાંત સેનિગાલ નદીને આરે ફ્રાન્સનું સંસ્થાન છે તેની રાજધાનીને સાંગહૈ કહે છે. ગાંબિયા નદીને કાંઠે ઇથ્રિજનું સંસ્થાન છે તેનું મુખ્ય નગર બાયર્સ છે. રિબોમાન્દ નદી ઉપર પોર્તુગાલનું સંસ્થાન છે. વધારે દક્ષિણમાં ઇંગ્લાંડનું સિરરા લિબોન નામે સંસ્થાન છે. એના મુખ્ય શહેરને ફ્રાંકોન કહે છે. ગુલામ પકડી લાવીને વેચવાનો ધંધો અટકાવવાને આ સંસ્થાન સ્થાપ્યું. વહાણોમાંથી છોડવી લાવેલા ગુલામોની અહીં વસ્તી કરી છે.

(૨) સિએરા લિઓનથી લોપાજની બૂશિર મૂંઝીની પટ્ટીને ઉપલો ગિની દેશ કહે છે. એની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ગિનીના અખ્ખાત છે. ઉત્તરમાં ઉપલા ગિની અને સૂદાન દેશની વચ્ચે કાંગ પર્વત આવેલા છે, અને પૂર્વે જે મૂલક છે તેની ખોળ હજી કોઈ સુધરેલા માણસે કરી નથી.

ઉપલા ગિનીમાં માટી નદી એકજ છે. એને જોલીબા કે નૈજર કહે છે. એ સૂદાન દેશમાંથી આવે છે.

મુખ્ય અખ્ખાત—નૈજરના દ્વીપની એક પડખે બેનિનનો અખ્ખાત છે જે ખ્રીસ્તી પડખે બિઆફ્રાનો અખ્ખાત છે; ત્રીજો ગિનીનો અખ્ખાત છે.

ઉપલા ગિનીના જેટલા ભાગ દરિયા કાંઠે છે તેટલા જણાયેલા છે, તેની પેલી ચેરનો ભાગ હજી જણાયેલો નથી. એ જણાયેલો

પ્રદેશ પશ્ચિમ ભણી નૈજર નદીના મુખ્ય લગી પાણુથળ છે, પણ એ ભાગમાં પાક સારો થાયછે. નૈજરની અગિયોણમાં કામે-રન પહાડનો આરંભ થાયછે, તે ત્યાંથી કુંગરાજો દેશ છે. કાંઠા ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળો-લિબારિયા પરગણું, એનું તાલુકા ગામ મન-રોવિયા છે. છૂટેલા ગુલામોને વસવાને સારૂ અમેરિકાના કોઈ ગૃહ-સ્થાએ એ સંસ્થાન સ્થાપ્યુંછે. વેપારીઓના રક્ષણને અર્થે તથા ગુલામનો વેપાર અટકાવવાને કાળે અંગ્રેજે કેટલાંક થાણાં બંસા-ડ્યાંછે. એમાંના એકને કેપ કોસ્ટ કાસલ કહેછે. ગિનીના કિનારાના કોઈ ભાગને અનાજ આરો, હાથીદાંત આરો, સુવર્ણ આરો, અને ગુલામ આરો એમ વેપારની જાણુસો પ્રમાણે કહેછે.

કાંઠાની સમીપ આવેલાં સીધી લોકનાં રાજ્યોમાંનાં એ પ્રસિદ્ધ છે. એક આજ્ઞાન્તી લોકનું રાજ્ય; એની રાજધાની કૂમાસી નગર છે; ખીજું દાહોમી. ઘણાખરા દેશી રાજ્યો જંગલી છે.

(૩) નીચલો ગિની દેશ વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે છે. એનો વિસ્તાર લોપાજ બ્રશિરથી નીચો બ્રશિર તલક છે. એની પૂર્વ મર્યાદાપર આવેલા મૂલકની હકીકત જણાયલી નથી. મધ્ય આફ્રિકા એની દક્ષિણ સીમાએ છે.

મુખ્ય નદી—કાંગો કે જેર.

પોર્તુગાલનાં વિસ્તીર્ણ થાણાં નીચલા ગિનીમાં છે, અને દેશી રાજ્યોએ ઘણાં છે. પોર્તુગાલનાં મુખ્ય સ્થાનનાં નામ સંત પૌલ દીલોઆન્ડા તથા બેંગૂવિલા. એ કિનારો ગુલામના વેપારને માટે પ્રખ્યાત હતો. ગિનીના રહેવાશીઓને તેમની હાલની નહારી અવસ્થામાં રાખનાર ઘણે દરજે એ વેપાર છે.

સેનિગામ્બિયા અને ગિનીની નિકાસ અનેક છે. સુવર્ણરજ, હાથીદાંત, શાહમૃગનાં પીંછ, ઇમારતી લાકડાં, ફળ, કોપરેલ, ચામડાં, મધ, ગૂંદર, લાખ, કાચખાની ઢાલ, ચોખ્ખા, અને રૂ.

(૪) હાતંતાત દેશ-નીચલા ગિનીથી આરેજ નદી સુધી એ દે-શનો વિસ્તાર છે. એની અને દક્ષિણ આફ્રિકાની વચ્ચે એ નદી છે.

એ દેશ વિષે જાણુ જાણવામાં આવ્યું નથી. એમાં ઘણી જાતો વસેછે, તેઓમાં હાતંતાત સૌથી અધમ અવસ્થામાં છે. કાફર જાતને મળતી બીજી જાતો છે તેઓ મુકાબલે ચઢતી સ્થિતિમાં છે.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની હદ ઉત્તરમાં આરેન્જ નદી તથા તેને મળનારી વાલ નદી તથા લિમ્પોપો નદીથી થયેછે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીચેના દેશો છે:—

દેશ.	રાજધાની.
(૧) કેપ કાર્લોની (કેપસંસ્થાન).	કેપટૌન.
(૨) કાફરારિયા.	ચતરવર્થ.
(૩) નાતાલ.	પીતર્મારિસબર્ગ.
(૪) જૂલુદેશ.	.....
(૫) આરેન્જ નદીનું સ્વતંત્ર રાજ્ય.	બ્લોમફોંતીન.
(૬) ત્રાંસવાલનું પ્રજાસત્તાક સંસ્થાન.	પ્રિટોરિયા.

કેપ કાર્લોની તથા નાતાલ એ ઈંગ્લાંડનાં વસાયેલાં વિશાળ સંસ્થાનો છે. સરકારના મોકલેલા ગવર્નરો તેઓ ઉપર અમલ કરેછે. નાતાલની દક્ષિણે કાફરારિયાછે, અને ઉત્તરે જૂલુદેશ છે; એ અને કાફર નામે દેશી લોકના છે. આફ્રિકાની ઘણી ખરી જાતોથી એ ચડીઆતી હાલતમાં છે. આરેન્જ નદી ઉપરના સ્વતંત્ર રાજ્યમાં તથા ત્રાંસવાલના પ્રજાસત્તાક સંસ્થાનમાં પ્રથમ વસેલા વંશદાતા વંશજો રહેછે.

મુખ્ય શહેરો—રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત બીજાં નગરોમાં મુખ્ય ગ્રેહમ નગર, અને ફ્રાન્ચાલેથ બંદર કેપ કાર્લોનીમાં છે, અને દર્બાન (નાતાલ બંદર) નાતાલમાં છે.

મુખ્ય ભૂશિક્ષો—કેપ ગુદ હોય ઈ. સ. ૧૪૯૩ માં ખાર્યોલોગ્યુ દિ ખાન્ડે શેન્ની કહાડી; આગવ્હાસ ભૂશિર.

મુખ્ય વ્યખાત—તેબલ, ફાલ્સ, અલગોઆ તથા દીલાગોઆ.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન, ખુનદાણા, શાહમૃગનાં પાંછ, ચામડાં, અને દ્રાક્ષનો દારૂ. નાતાલમાંથી પાંડ અને હાથીદાંત. નાતાલ તથા વલંદાનાં બંને સંસ્થાનામાં સોનું તથા હીરા જેડે એવાં સ્થળો હમણા માલુમ પડ્યાછે.

૪. પૂર્વ આફ્રિકા.

દક્ષિણમાં ત્રાંસવાલ સંસ્થાન અને જૂલુ દેશથી ઉત્તરમાં એંદન અખાત સ્થળી પૂર્વ આફ્રિકાનો વિસ્તાર છે.

પૂર્વ આફ્રિકાના દેશ.

દેશીનાં નામ.	રાજધાની.
સોફાલા.	સોફાલા.
મોજાંબીક.	મોજાંબીક.
જાંજીવાર.	જાંજીવાર.
સોમાલી દેશ.	.....
ગાલા દેશ.	.....

એ દેશોમાંના સોફાલા અને મોજાંબીક પોર્તુગાલને તાબે છે; જાંજીવારમાં મુસલમાન સુલતાનનો અમલ છે, અને છેલ્લા બે દેશો જંગલી હાલતમાં છે. ઉપર જે રાજધાનીઓ કહી તે ઉપરાંત જાંજીવારમાં મોમ્બાસ નગર અને સોમાલીમાં બર્બેરા બંદર; તથા એંદનના અખાતને કિનારે ગાલા દેશમાં જૈલ બંદર છે.

મુખ્ય પર્વતો—એના પહોડા ઉત્તરમાં ગ્વાર્દાફુવી બ્રશિરથી દક્ષિણમાં કે પ શુદ હોપ સ્થળી કાંઠાને સમાંતર છે. એ લાંબા પર્વતોમાં સર્વેથી ઊંચો કિલીમાનજારો નામે છે. જાંજીવાર અને મોટા સરૌવરના પ્રદેશની વચ્ચે એ શિખર છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુની—મોજાંબીક નામે છે. તે મોજાંબીક પ્રાંત અને મોટા માદાગારકર બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય નદી—જાંબંજી, એ મોજાંબીકની સામુદ્રધુનીને મળેછે.

મુખ્ય બ્રશિર—ગ્વાર્દાફુવી, એ આફ્રિકાનું અતિ પૂર્વાંધક છે.

મુખ્ય દ્વીપો-જાંજીબાર; એમાં જાંજીબાર શહેર છે. માદાગાસ્કર; એની રાજધાનીનું નામ તાનાનારીબો છે. કૌમોરૂ દ્વીપો; એમાં દેશી સંસ્થાનો છે. બુર્બો એ ક્લાન્સને કબજે છે; મોરિસ (રાજધાની પોર્તલુઈ) તથા સૈચલ ઇંગ્લાંડને સ્વાધીન છે; સૌકોત્રા બેટ.

પૂર્વ આફ્રિકામાંથી સોનું અને હાથીદાંત પરદેશ ખાતે ચઢે છે. એમાં યુલામોનો વેપાર બહોળો ચાલે છે, પરંતુ એ વેપાર બંધ પાડવાનું જાણ્યારના સુલતાને ઇંગ્લાંડને હાલમાં વચન આપ્યું છે. મોરિસ બેટમાંથી સરસ ખાંડ પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. પૂર્વ કાંઠે અરબ વેપારીઓ ધણા વસે છે, અને પશ્ચિમ તથા મધ્ય આફ્રિકાનાં સીધી લોક કરતાં ત્યાંના અસલી રહેવાશીઓ દક્ષિણના કાફરો તથા ઉત્તરના હાથશી લોકની પેઠે ચઢીઆતા છે.

૫. મધ્ય આફ્રિકા.

મધ્ય આફ્રિકાના ધણા ભાગની હજી ભાગ લાગી નથી; તોપણ નીચેના દેશો કહી શકાય:—

- (૧) સહરા કે મોટું રણ.
- (૨) સૂદાન કે સીધી દેશ.
- (૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ.
- (૪) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ.

(૧) સહરા કે મોટું રણ આરબી સંસ્થાનોની દક્ષિણેથી શરૂ થાય છે, ને પૂર્વમાં મિસરથી તે પશ્ચિમમાં આત્લાંટિક સુધી ફેલાયલું છે. એ સહરામાં ધણાક રસાળ અને પુષ્કળ પાણીવાળા રણદ્વીપો છે. આરબી અને સૂદાનની વચ્ચે ઊંઠવે વેપાર ચલાવનારા વણજરાને મુકામ કરવાને એ ટાપુઓ કામ લાગે છે. એમાંના ફજાન નામ એક ટાપુ વિશે ત્રિપોલીના વર્ણનમાં કહ્યું છે. રણમાં વસનારા લોક અને આરબીના લોક એક જાતના છે, ને તેઓ ધર્મ મુસલમાન છે.

(૨) સૂદાન કે સીધી દેશ સહરાની દક્ષિણે છે. પશ્ચિમે સેની-

ગામ્બિયાથી તે પૂર્વમાં મિસરના કાર્દોફાન સુધી તેના વિસ્તાર છે. દક્ષિણમાં સૂદાનની હદ ઉપર ઉપલા ગિનીદેશ તથા આફ્રિકાખંડના મધ્યનો અજણાયેલો મૂલક છે. સૂદાનમાં કેટલાક દેશી રાજા છે; એમાંના જાણવામાં આવેલાં નગરોનાં નામ—સેગો, તિમ્બકૂ, અને બોઆસ એ ત્રણે નૈજરને કાંઠે કે કાંઠાની પાસે છે; સાકાતુ; શાદ(આડ) સરૌવરને તીરે કૌકા; કાર્દોફાનને લગતો દારકૂર પ્રાંત છે તેમાં કૌબે શહેર છે. એ શહેરને મિસરના રાજાએ હાલ જીતી લીધેલું સંભળાય છે.

મુખ્ય નદી—નૈજર છે. એનાં ખીણાં નામ જાલિબા ને ક્વારા છે. કૉંગ પર્વતમાંથી નીકળી ચકરાવો ખાઈ સૂદાન અને ઉપલા ગિનીમાં થઈ ગિનીના અખાતને મળે છે. ડાબે કાંઠે નૈજરને મળનારી શાદા નદી છે.

મુખ્ય સરૌવરનું નામ નાડ છે. એમાં શારી વગેરે નદીઓનું પાણી આવે છે.

મુખ્ય પર્વત—કૉંગ પર્વત એ સૂદાનને સેનિગામ્બિયા તથા ઉપલા ગિનીથી જુદો પાડે છે. સૂદાનની દક્ષિણમાં શાદા નદીના મૂળની થડમાં બાલતિકા પહાડ છે.

સીંધી લોકનું મૂળ સ્થાન સૂદાન દેશ છે. એ લોક બહુધા પાખંડી ધર્મમાં છે; હાલ ઘણાક મુસલમાન થવા લાગ્યા છે.

(૩) મોટાં સરોવરોનો પ્રદેશ—સૂદાનની દક્ષિણે અજણાયું રણ છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ માં એ રણની તથા જંગલોની વચ્ચેના મૂલકમાં ઘણાં વિરાજ સરૌવરો કુપતાન સ્પીકને જડ્યાં. એ જડવાથી નીલ નદીનાં મૂળ શોધી કહાડવાનું માન તે પામ્યો. તે નદી એ સરૌવરમાંથી નીકળે છે. પૂર્વે એ બિના કોઈના જાણવામાં નહતી. એ સરૌવરોનાં નામ—ઉત્તરમાં વિક્તોરિયા ન્યાંજા તથા આલ્બર્ટ ન્યાંજા; દક્ષિણમાં તાંગાનિકા. મોટી કે ઘોળી નીલ નદીનો આરંભ વિક્તોરિયા-આ-ન્યાંજામાંથી થાય છે. ત્યાંથી વહેતી આલ્બર્ટન્યાંજામાં દાખલ થઈ ખીજી મેર નીકળે છે; ને ગોંદકોરોની ઉત્તરે થઈ મિસરના મૂલકમાં પ્રવેશ કરે છે.

આ ભાગમાં સીંચી લોક વસેછે. હાથીદાંત વોડોરવાને જાંજી-
ખૂરથી આરંભ થે પરિતે ત્યાં જાયછે.

(૮) મધ્ય આફ્રિકાનો દક્ષિણ ભાગ એમાં ધૂશીને દાકતર લીવિંગ-
સ્ટોને હાલમાં માંડેલા ભાગની વપાસ કરી. એનો વિસ્તાર ઉત્તરમાં
મોટાં સરોવરોથી દક્ષિણમાં આરેન્જ નદી લગી છે; પૂર્વે બોજમ્બીક,
સોક્કલા અને ત્રાંસવાલ સંસ્થાન, પશ્ચિમે પોર્ટુગલનાં થાણાં અને
હાતન્તાત દેશ સ્થળી.

એમાં જાંબીજી નદી છે, તે ધણે દૂર સ્થળી વહેતી જઈ પૂર્વ આ-
ફ્રિકામાં જાયછે અને હિન્દીમહાસાગરને મળેછે. જાંબીજીને મળ-
નારી સર્વેથી મોટી નદી વોલ્ટ છે.

મુખ્ય સરોવર—ન્યાસા છે. એમાંથી શીરે નદી નીકળી જા-
ંબીજીને મળેછે.

એમાં વસનારી જાતોમાં સર્વોપરિ એશુઆના લોક છે. ને તેઓ
કાકરને મળતા છે.

મુખ્ય ગામ—દક્ષિણમાં કુરુમાન કે લાસાકુ અને કાલોબેંગ
ઉત્તરમાં લિન્યાતી.

૬. આફ્રિકાના દ્વીપો.

પૂર્વ કાંઠાના દ્વીપો જણાવી ચૂક્યા છીએ. (પૂર્વ આફ્રિકાનું વ-
ર્ણન જુઓ.) પશ્ચિમ કિનારે આંગોરેજ, મદીરા, કનેરી, અને કેપ-
વીર્ડે દ્વીપો છે. (સ્પેન અને પોર્ટુગાલનું વર્ણન જુઓ.) એજ
તીરે ગિનીના અખાતમાં ફર્નન્ડોસ તથા અનાબોન સ્પેનને હવાલે
છે. પ્રિન્સેટાલ તથા સેંત્યામસ પોર્ટુગાલને કબજે છે. દક્ષિણ આ-
ત્લાંતિકમાં આસેન્શન તથા સેંતહેલીના ઇલાંડને તાબે છે.

પ્રકરણ ૬. ટું.

અમેરિકા ખંડ.

અમેરિકા ખંડની પશ્ચિમ સીમાએ પાસિફિક મહાસાગર છે, પૂર્વે

આત્લાંતિક, ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ મહા-
સાગર. અમેરિકાના વાયવ્ય કોણની પાસે એશિયા ખંડ છે. એ
ખંડોની વચ્ચે બેહરિંગ નામે સામુદ્રધુની છે. અમેરિકાના બે ભાગ
કરાય- ઉત્તર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા. પાનામાની સંયોગીભૂ-
મિથી એ બે સંધાયલાછે.

ઉત્તર અમેરિકા.

મર્યાદા—ઉત્તરે ઉત્તર મહાસાગર; પશ્ચિમે બેહરિંગની સામુદ્રધુ-
ની અને પાસિફિક મહાસાગર; દક્ષિણે પાસિફિક મહાસાગર અને
પાનામાની સંયોગીભૂમિ; પૂર્વે કારિબિયન સમુદ્ર, મેક્સિકો
અપ્પાત તથા આત્લાંતિક મહાસાગર.

ઉત્તર અમેરિકાના દેશો.

(૧) કાનદા હલકો.

(૨) યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સ (બેડીયલા સંસ્થાનો).

(૩) મેક્સિકો.

(૪) મધ્ય અમેરિકા. એમાં છ સ્વતંત્ર સંસ્થાનો છે.

ઉત્તર અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગનું નામ મધ્ય અમેરિકા પાડયુંછે,
ઉત્તરે મેક્સિકો અને દક્ષિણે પાનામાની વચ્ચે એ સાંકડી પટ્ટી છે.

મુખ્ય પર્વત—રાફી પર્વત, ઉત્તર અમેરિકામાં ઉત્તરથી દક્ષિણ
દિશાએ પડેલાછે.

ધણાક અગત્યના દ્વીપો ઉત્તર અમેરિકાને લગતા છે, તેઓનું
ખ્યાન આગળ કરવામાં આવશે.

મુખ્ય સમુદ્ર—ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે કારિ-
બિયન સમુદ્ર.

ધર્મ અને રાજ્યશીતિ—પૂર્વે* અમેરિકામાં ઈન્દિઅન લોક
વસતા; પણ ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં ક્રોલમ્બસને એ ખંડ જાણ્યો ત્યાર-
પછી યુરોપથી એમાં વસવા આવનારી વધતી સંખ્યાએ કરીને એ
જૂની પ્રજા ક્ષય પામીછે. કાનદામાં અને યૂનૅટેડ સ્ટેટ્સમાં વસેલા

* આ ક્ષેત્ર ઉત્તર અમેરિકા તથા દક્ષિણ અમેરિકા એ બેઉને લાગુ પડેછે.

યુરોપી લોક ધણું કરીને ઇંગ્રેજી ભાષા બોલેછે, ને પ્રાતિસ્તંત માર્ગ પાળેછે; અને અમેરિકાના આફ્રીના ભાગમાં જ્યાં વસેલા લોક ધણું કરીને સ્પેન કે પોર્તુગાલની બોલી બોલેછે (આઝિલમાં પોર્તુગાલની ને આફ્રીના ભાગમાં સ્પેનની), અને રોમન કાથાલિક પંથને માનેછે. એમ ધર્મમાં અને ભાષામાં ભેદ હોવાનું કારણ એ છે કે ઉત્તર પ્રાંતમાં ઇંગ્રેજ વસ્યાછે, અને આઝિલમાં પોર્તુગાલથી તથા આફ્રીના દેશોમાં સ્પેનથી ગયેલા લોક વસ્યાછે. અમેરિકાનાં રાજ્યો બહુધા પ્રજાસત્તાક છે.

(૧) કાનદા રાજ્યો.

વાયવ્ય કોલુનો મૂલક પહેલાં રૂશિયાને તાબે હતો તે તેણે હાલ યૂનિટેડ સ્ટેત્સને વેચાતો દીધોછે; એ આદ કરતાં આફ્રીના ઉત્તર અમેરિકાનો ઉત્તર ભાગ એ ઇલાંકામાં છે.

એમાં સાત પ્રાંત છે.—આન્તારિઓ,* ક્લિવેક,† નોવાસ્કોશિઆ, ન્યૂબ્રન્સ્વિક, માનિતોબા, બ્રિટિશ કોલમ્બિયા, અને પ્રિન્સેડ્વેડ. આ સાત પ્રાંત અને ખીજા બે મહાલ (જેની રાજ્યરચના હજી કરી નથી) ઇંગ્લાંડની રાણીએ કરાવેલા ગવર્નર જનરલના હાથ નીચે છે. બોતાવા શહેર રાજધાની છે.

મુખ્ય પર્વત—રાક્ષી પર્વત ઉત્તર મહાસાગરથી માંડીને યૂનિટેડ સ્ટેત્સની સરહદ સુધી કાનદા ઇલાકાને પશ્ચિમ ભાગે આવેલોછે.

મુખ્ય નદીઓ—સેન્ટલારેન્સ આત્લાન્ટિકને મળેછે; મકેન્ઝી ઉત્તર મહાસાગરને મળેછે.

મુખ્ય સરોવર—સુપીરીઆર, હુરોન, એરી, અને આન્તારિઓ. એ છેલ્લું કાનદા અને યૂનિટેડ સ્ટેત્સની વચ્ચે છે. ખીજાં મોટાં સરોવરો—વિનિપેગ, ગ્રેટસ્ટેલ, ગ્રેટબેર, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય ઉપસાગરો અને અખાત—બાફિન ઉપસાગર ગ્રીનલાંદની પશ્ચિમે છે; હડ્સન ઉપસાગર કાનદા ઇલાકાની ઉત્તરે છે; ફન્ડી

* એનું જૂનું નામ ઉપસાગર.

† એને પહેલાં નીચલો કાનદા કહેતા.

ઉપસાગર, ન્યૂઝ્વિસ્વક તથા નોવાસ્કોશિઆની વચ્ચે છે. સેન્ટલા-
રેન્સ આખાત, કાનદા ઇલાકાની અને ન્યૂઝ્વૈન્દલાંદ બેટની વચ્ચે છે.

મુખ્ય સામુદ્ર ધુનીઓ—વેલીઅલ ન્યૂઝ્વૈન્દલાંદ બેટ અને ખંડ
ડના ઇશાન કોણ (લાક્ષદ્વૈપ) ની વચ્ચે છે; દેવિસ, આફ્રિકા અને
આત્લાંતિકને સાંધે છે; બારો તથા સ્મિથ એ બે આફ્રિકા અને
ઉત્તર અમેરિકાના દરિયાને જોડે છે; હર્સન આત્લાંતિક અને હુદ્સન
ઉપસાગરને સાંધે છે; એ વિના બીજી ઘણી છે.

મુખ્ય ભૂશિર—ચદલી અને સેબલ.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પ—નોવાસ્કોશિઆ એ કાનદા ઇલાકાની અ-
ભિકાણમાં છે.

મુખ્ય દ્વીપો—પ્રિન્સેડ્વૈપ બેટ; એવિષે ઉપર કહેલું છે; વૉનકૂવર
બેટ એ બ્રિટિશ કોલમ્બિયાની નૈઋત્ય કોણમાં છે, ને જુઆન દી
કુકા નામે સામુદ્ર ધુની એને યૂનૈતેદ સ્તેત્સના મૂલકથી નોખા પાડે-
છે; આંતિકાસ્ટિક એ સેન્ટ લારેન્સ નદીના મુખની બહાર છે; કેપ
ગ્રિન બેટ એ પ્રિન્સ એડ્વૈપ બેટની પૂર્વે છે; એ વિના ઓછા
અગત્યના બીજા ઘણા છે.

મુખ્ય નગરો—આંતારિઓ પ્રાંતમાં ઓતાવા નદીને તીરે
ઓતાવા શહેર છે, તથા આંતારિઓ સરોવરના તટ પર તોરંતો; કિવ-
બેક પ્રાંતમાં ઓતાવા અને સેન્ટ લારેન્સ નદીઓના સંગમ પર
માંત્રિગલ તથા સેન્ટ લારેન્સ નદીને કાંઠે કિવેક શહેર. ન્યૂઝ્વૈ
વિસ્વક પ્રાંતમાં સેન્ટ જોન અને નોવાસ્કોશિઆ પ્રાંતમાં હાલિફાક્સ
બંદર. એ બંદર ઇંગ્રેજી વહાણના લશ્કરનું એક યાત્રું છે.

મુખ્ય નિકાસ—અનાબ, કાટ, માછલાં, ચામડાં, તથા સોલ-
મચર્મ. બ્રિટિશ કોલમ્બિયામાં મસ સોનું નીકળે એવી આણી છે.

(૨) યૂનૈતેદ સ્તેત્સ.

દુનિયાનાં ભાગમાં ભાગ રાજ્યોની પંક્તિમાં આ પ્રજાસત્તાક
રાજ્ય ગણાય છે. એમાં હાલ ૩૭ સંસ્થાનો અને સંસ્થાન નહિ થ-
એલા બાર મહાલ છે. એ સંસ્થાનો અને મહાલો કાનદા ઇલા-

કાની દક્ષિણે અને મેક્સિકોની ઉત્તરે આત્લાંતિકથી પાસિફિક સુધી છે. આ વિશાળ મૂલકમાં એ ખંડનો વાયવ્ય કોણ ઉમેરાયો છે. એ કોણ પ્રથમ રૂશિયાને હાથ હતો.

મુખ્ય પર્વતો—પશ્ચિમે કાંઠાની થડમાં ડુંગરાની ઝોળ છે, અને ત્યાંથી વધારે માંહેલી તરફ કાનદામાંથી આવતા રાક્ષી પર્વત છે, તેનો છેડો મેક્સિકોની દક્ષિણમાં છે; પૂર્વમાં સેંત લારેન્સ નદીથી મેક્સિકોના અખ્યાત સુધી બલિગાની પહાડની ઝોળ છે.

મુખ્ય નદીઓ—મિસિસિપી. એ મોટી નદીનો આરંભ આ રાજ્યની ઉત્તરે સુપીરીઆર સરોવરની પશ્ચિમના પ્રદેશમાં થાય છે. દક્ષિણ બહુ વહેતાં તેમાં રાક્ષી પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી મિસૂરી નદી તથા અપ્પીગાની પહાડમાંથી નીકળનારી ઓહિયો નદી ભેગી થાય છે. મેક્સિકો અખ્યાતને મળતા પહેલાં લાલ અને બીજી નદીઓનો સંગમ તેની સાથે થાય છે. રિઓ ગ્રાંડ દલ નાન્સ નામે બીજી મોટી નદી રાક્ષી પર્વતમાંથી નીકળી આગળ વહેતાં એ રાજ્યનો મેક્સિકો દેશથી વિયોગ કરે છે. એની ઉત્તર સીમા સેન્ટ લારેન્સને સ્પર્શ કરે છે. યુકોન નદી કાનદા ઇલાકામાં ઉત્પન્ન થઈ વાયવ્ય કોણનો એ મૂલક આ રાજ્યને તામે છે તેમાં વહે છે. એમાં બીજી ઘણી નદીઓ છે. રિઓ કોલોરાદો એ કાલિક્ષર્નિયાના અખ્યાતને મળે છે; હદ્સન નદી, દેલાવેર નદી, સસ્કે-હાના નદી, કનેક્ટિકત નદી, ઇત્યાદિ.

મુખ્ય સરોવરો—મિચીગાન એ કાનદાના હુરૌન તથા સેંત લારેન્સના કાંઠાનાં બીજાં સરોવરને મળે છે; સાલ્ટ સરોવર, એ રાક્ષી પહાડની પશ્ચિમે છે.

મુખ્ય ઉપસાગરો—દેલાવેર અને ચેસાપીક.

મુખ્ય ભૂરિશો—પૂર્વમાં કાદ, હાતેરાસ, અને સેવર, તથા પશ્ચિમ કિનારે ફ્લોરિડા.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—અનિડોલમાં ફ્લોરિડા, એની એક પાસે આત્લાંતિક છે અને બીજી મેક્સિકો અખ્યાત છે; વાયવ્ય કોણમાં બાલિયાસ્કા.

મુખ્ય દ્વીપો—લાંગવેટ, એ ન્યૂ યાર્કની પૂર્વે છે; આન્ટિયન ટા-
પુઆ, એ આલિયાસ્કાની નૈઋત્ય કોણમાં છે.

મુખ્ય શહેરો—વાશિંગ્ટન એ રાજધાની પોતોમાક નદી ઉપર
છે; ન્યૂ યાર્ક; બુકલિન; ફિલાદેલ્ફિયા; મિસૂરી નદીને તીરે સેન્ટ
લૂઈસ; મિચીગન સરોવરને કાંઠે ચિકાગો; વાલ્ટિમોર; વાસ્તાન;
નિસિસિપી નદી પર ન્યૂ ઓર્લિયન્સ; કાલિક્ષાર્નિયામાં સાન્ ફ્રાન્સિસ્કો;
એ વિના બીજાં ઘણાં નગરો એ વિશાળ રાજ્યમાં છે.

મુખ્ય નિકાસ—૩, તમાકુ, ચોખ્ખા વગેરે અનાજ; વર્જિનિયા
પ્રાંતનો તમાકુ અને જર્જિયા તથા કારોલિના પ્રાંતોના ચોખ્ખા
વાખાણવા બેગ સરસ છે.

કાલિક્ષાર્નિયાની અને તેની પાસેનાં સંસ્થાનોની જમીનમાંથી
સોનું પુષ્કળ નીકળે છે, અને ઘણાં ખરાં સંસ્થાનોમાં કોયલા, લોહ,
ઘટ્યાદિ જડે છે.

(૩) મેક્સિકો.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં ૨૭ સંસ્થાનો અને એ મહાલ છે.

એ રાજ્યની પશ્ચિમ હદ ઉપર પાસિફિક મહાસાગર છે અને
પૂર્વે સીમાએ મેક્સિકો અખાત છે. એની ઉત્તરે યૂનૌટેડ
સ્ટેટ્સ છે, અને દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે.

મુખ્ય પર્વત—રાફી પહાડ એ યૂનૌટેડ સ્ટેટ્સમાંથી આસ્ય,
આવી મેક્સિકોના અંત સુધી ગયો છે.

મુખ્ય નદી—રિઓ ગ્રાન્ડદલ નાતે, એ મેક્સિકો અખાતમાં
જાય છે.

મુખ્ય અખાતો—પૂર્વે મેક્સિકો અખાત અને પશ્ચિમે કાલિ-
ફોર્નિયા અખાત.

મુખ્ય દ્વીપકલ્પો—યુકાતાન, મેક્સિકો અખાત અને કારિબિ-
યન સમુદ્રની વચ્ચે છે; નીચલો કાલિફોર્નિયા, એ કાલિક્ષાર્નિયા
અને પાસિફિકની વચ્ચે છે.

મુખ્ય શહેરો—મેક્સિકો, એ રાજધાની છે, વેરાક્રુઝ અને

તામ્પિકો, એ નગરો અખાતને કાઠે છે; બાકાણલકો અને બીજાં શહેરો મહાસાગરને કિનારે છે.

• મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, ત્રાંબું, કીરમજ, ગળી, ચામડાં, મહોગની નામે લાકડું તથા બીજી જાતનાં લાકડાં.

(૪) મધ્યઅમેરિકા.

મેક્સિકોની દક્ષિણે મધ્ય અમેરિકા છે. એમાં પાંચ પ્રજાસત્તાક રાજ્યો અને એક હંગેજી સંસ્થાન છે. એ રાજ્યોનાં નામ નીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય શહેર.
(૧) ગ્વાતેમાલા.	નવું ગ્વાતેમાલા.
(૨) હંગેજનું હાંદૂરાસ.	બેલીઝ.
(૩) હાંદૂરાસ.	કોમાયાગુવા.
(૪) સાન્સાલ્વાદોર.	સાન્સાલ્વાદોર.
(૫) નિકારાગુવા.	માનાગુવા.
(૬) કોસ્તારિકા.	સાંજોસે.

મધ્ય અમેરિકામાં મુખ્ય સરેવર નિકારાગુવા છે.

મુખ્ય અખાત—હાંદૂરાસ છે.

મુખ્ય નિકાસ—ગળી, કીરમજ, અને ખૂતદાણા.

(૫) દ્વીપો.

ઉત્તર અમેરિકાના મુખ્ય દ્વીપોનાં નામ અત્યારસુધી આપ્યાં નથી. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ગ્રીનલેન્ડ અમેરિકાની ધરિાને છે. એ દ્વીપ દેન્માર્કના તાબામાં છે. પ્રથમ એવું ધારવામાં હતું કે એ બેટ અમેરિકાનો ભાગ છે, પરંતુ હાલમાં માલુમ પડ્યું છે કે એ દ્વીપ છે. બેહરિંગ સામુદ્રધુનીથી આફ્રિકા ઉપસાગર સુધી વહાણો જઈ શકે છે, પરંતુ પુષ્કળ ખરફ હોવાથી માર્ગ વિકટ છે.

(૨) ન્યૂ ફોંડલેન્ડ કાનદા ઇલાકાની પૂર્વે છે. એ બેટ હંગેજના તાબામાં છે. એનું મુખ્ય શહેર સેંતજાન છે.

ન્યૂ શૉંદલાન્દમાં મુખ્ય ભૂશિર રેસ છે. ન્યૂ શૉંદલાન્દનાં કાં-
ઠાપર જેટલાં માછલાં જોડે છે તેટલાં આખી દુનિયામાં બીજે કોઈ
ઠેકાણે જડતાં નથી.

(૩) વેસ્ટિન્ડિયા દ્વીપો—એના ચાર સમૂહ નીચે પ્રમાણે પાડ્યા છે:
• બહામા દ્વીપો, એમાં ગ્રેટ બહામા, ન્યૂ પ્રાવિડેન્સ અને સાન્સાલ્વાદોર
મુખ્ય છે. એ દ્વીપો ઇંગ્રેજને તાબે છે. તેઓની સંખ્યા આશરે
૫૦૦ છે. એ બેટનું મુખ્ય શહેર નાસ્સો છે તે ન્યુ પ્રાવિડેન્સમાં છે.
• મોટા આંતિલીસ. એમાં ક્યૂબા, જામેકા, હાઈટી કે સાનટોમિંગો, અને
પોર્તોરિકો નામે મોટા ટાપુઓ છે. ક્યુબા સ્પેનના તાબામાં અને
જામેકા ઇંગ્લાંડને કબજે છે. ક્યુબાનું મુખ્ય શહેર હાવાના છે, અને
જામેકામાં મોટામાં મોટું શહેર કિંગ્સ્ટન છે.

નાના આંતિલીસ કે વિદ્વર્દ દ્વીપો અને લીવર્ડ દ્વીપો. • એમાંના ઘણા-
ખરા ઇંગ્લાંડ, સ્પેન કે ફ્રાન્સના તાબામાં છે. એ બેટ સમૂહોમાં
નાના આંતિલીસ વધારે અગત્યના છે. નાના આંતિલીસમાં
મુખ્ય બેટ ત્રિનીદાદ અને ટ્રિનિદોજ (ઇંગ્રેજના) અને માર્ટીનીક
તથા ગ્વાદેલૂપ (ફ્રેંચના) છે.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, ખૂનદાણા, તમાકુ, આદું, રૂ, ઇત્યાદિ.

(૪) બર્મુદા. એ આશરે ત્રણસે દ્વીપોનો સમૂહ યુનૈટેડ સ્ટેટ્સનું
પૂર્વે કાંઈ આત્લાંતિક મહાસાગરમાં છે. તેઓ ઇંગ્રેજને તાબે છે.

દક્ષિણ અમેરિકા.

મધ્ય અમેરિકા જોડે પાનામાની સંયોગીભૂમિવડે દક્ષિણ અમે-
રિકા સંધાયેલો છે. દક્ષિણ અમેરિકાની બીજી બધી બાજુએ
પાણી છે. એની ઉત્તરે કારિબિયન સમુદ્ર, પૂર્વે આત્લાંતિક
મહાસાગર, પશ્ચિમે પાસિફિક મહાસાગર, અને દક્ષિણે દક્ષિણ
મહાસાગર છે. એના દેશો નીચે પ્રમાણે:—

(૧) કોલંબિયા.

(૪) ગિયાના.

(૨) વેનેઝૂઇલા.

(૫) બ્રાજિલ.

(૩) એક્વાદોર.

(૬) પેરુ.

(૭) કોલોવિયા.

(૮) ચિલી.

(૯) લાપ્લાન્ડ.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

(૧૧) ડરુગુવાઈ.

(૧૨) વાગોનિયા.

અને દક્ષિણ દ્વીપો.

મુખ્ય પર્વત—આંદેઝ, એ પર્વત મધ્ય અમેરિકાથી દક્ષિણ અમેરિકાની આખી પશ્ચિમ બાજુએ છેડા સુધી પથરાયલા છે.

મુખ્ય સમુદ્ર—કારિબિયન છે તે વેસ્ટ ઇન્ડિયા દ્વીપો અને દક્ષિણ અમેરિકાની વચ્ચે છે.

(૧) કોલમ્બિયા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની બોગોતા છે.

મુખ્ય નદી—માગદાલેના છે. એ નદી આંદેઝ પર્વતમાં ઉત્પન્ન થઈ કારિબિયન સમુદ્રને મળે છે.

મુખ્ય ઉપસાગર તથા અખાત—કારિબિયન સમુદ્રમાં કારિ-યન અખાત અને પાસિફિક મહાસાગરમાં પાનામા ઉપસાગર.

એજ નામે ઉપસાગરમાં પાનામા શહેરથી સંયોગીશ્રૂમિની બીજી બાજુએ આસ્પિન્વાલ સુધી રેલવે બાંધી છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ, રબર, ગળી, અને પેર બ્રાડની છાજ.

(૨) વેનેઝૂલા.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એનું મુખ્ય શહેર કારાકસ છે.

મુખ્ય નદી—ઓરિનોકો આત્લાંતિક મહાસાગરને મળે છે.

મુખ્ય અખાત—વેનેઝૂલા છે તે કારિબિયન સમુદ્રમાં પડે છે.

મુખ્ય સરોવર—મારાકાઈબો છે.

મુખ્ય નિકાસ—રૂ છે.

(૩) એક્વાદોર.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. એની રાજધાની કીટો છે.

મુખ્ય પર્વત—કોતોપાહી અને ચિમ્બોરોથો આંદેઝમાં છે.

મુખ્ય અખ્યાત—ગ્યાયકિલ એ પાસિક્કની રાખ્યા છે.

મુખ્ય નિકાસ—નાળિયેર, રખર, અને પેર ઝાડની છાલ.

(૪) ગિયાના.

એ દેશના ત્રણ ભાગ કર્યા છે—(૧) ફ્રેંચ તાવાનો ગિયાના; એની રાજધાની જર્જાન છે; (૨) વલંડ તાવાનો ગિયાના; એની રાજધાની પારામારીબો છે; (૩) ફ્રેંચ તાવાનો ગિયાના; એની રાજધાની કાયેન છે.

મુખ્ય નદીઓ—એસકિબો અને સૂરિનામ.

મુખ્ય નિકાસ—ખાંડ, શેરડીનો દારૂ, ગોળ, ખૂંતદાણા, મરચાં, તેળનો, વસાણા, રૂં, ઇત્યાદિ.

(૫) બ્રાજિલ.

એ મોટા રાજ્યમાં ૨૧ પ્રાંતો છે.

આજિલનું મુખ્ય શહેર રિબોદિજાનેરો વિરાળ ખંદર છે. બીજાં મોટાં શહેરો—બાઝિયા કે સાન્સાલાદોર, આલસેંત ઉપસાગરમાં ખંદર છે; અને રીસેફ કે પેરનામ્બુકો આહિયાની ઉત્તરે ખંદર છે.

મુખ્ય નદી—કામાજોન છે. દુનિયામાં મોટામાં મોટી નીલ નદીથી માત્ર એ ઉતરતી છે. આંદેઝ પર્વતમાંથી નીકળી એ નદી આત્લાંતિક મહાસાગરને મળે છે. તૌકાતિન્સ, સાન્ફ્રાન્સિસ્કો, ઇત્યાદિ બીજી નદીઓ છે.

મુખ્ય બૂરિર—સેંત રાફ.

મુખ્ય નિકાસ—રૂં, ખાંડ, કીમતી ધાતુ, અને રત્ન.

(૬) પેરુ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર લીમા છે. બીજાં મોટાં શહેરો—કુચકો, પ્રાચીન દેશી રાજ્યકર્તાઓની રાજધાની; કાલાવ લીમાનું ખંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—આંદેજ.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—ગુવાનો*, સુરોઆર, આલપાકા નામે ઘેટાનું ઊન, ઇત્યાદિ. આન્ડીનની પેડે પેડે માં ધાતુની ખાણો પુષ્કળ છે.

(૭) બોલિવિયા.

એ દેશ પ્રજાસત્તાક છે. એનું મુખ્ય શહેર બોહરો છે. લાપાથ અને ચૂકીસાકા (અથવા સુક્રે) મોટાં શહેરો છે. પોતોસીમાં રૂપાની ખાણો છે.

મુખ્ય પર્વત—આંદેજ. એનાં ઊંચાં શિખર, સોતારા, ફલિમાન, ઇત્યાદિ છે.

મુખ્ય સરોવર—તિતિકાકા.

મુખ્ય નિકાસ—રૂપું, પેરૂની છાત્ર, નાળિયેર, ખૂનદાણા, આલપાકા, તાંબું, કલઈ, અને બીજી કાચી ધાતુ.

(૮) ચિલી.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની સાંતિયાગો દે ચિલી છે. વાલ્પારૈસો મુખ્ય બંદર છે.

મુખ્ય પર્વત—આંદેજ.

મુખ્ય દ્વીપ—ચિલો અને જુઆનફર્નાંડો.

મુખ્ય નિકાસ—તાંબું, રૂપું, ઘઉં, રૂ, અને ઊન.

(૯) લાપ્લાતા કે આર્જેન્ટૈન રાજ્યસમુદાય.

આ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. મુખ્ય શહેર બુએનોસર્સ રીઓ દે લાપ્લાતા ખાડીની દક્ષિણે છે.

મુખ્ય નદી—પારાના રીઓ દે લાપ્લાતામાં પડે છે.

મુખ્ય નિકાસ—ચામડાં અને ચરબી.

* પેરૂની પાસેના બેટાને કાંઠે હગાર જડે છે તેને ગુવાનો કહે છે. એતરેમાં ખાતર પૂરવાના કામમાં એ હગાર આવે છે.

(૧૦) પારાગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની રાજધાની આસેન્શન પારાગુવાઈ નદીને કાંઠે છે.

મુખ્ય નદીઓ—પારાના અને પારાગુવાઈ, એ દેશની પૂર્વ અને પશ્ચિમે છે. એ દેશના નૈર્ઋત્ય કોણમાં એ બે નદીઓનો સંગમ થાય છે.

મુખ્ય નિકાસ—આ, આમડાં, અને તમાકુ.

(૧૧) ઉરુગુવાઈ.

એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મુખ્ય શહેર માન્નેવિદિયો શીઓ દે લાપ્લાતાના મુખની સમીપ છે.

મુખ્ય નદી—ઉરુગુવાઈ એ શીઓ દે લાપ્લાતાને મળે છે.

મુખ્ય નિકાસ—આમડાં, ચરખી, હાડકાં, ઊન, અને ઝક-રાંના માંસનું સત્ત્વ.

(૧૨) પાતાગોનિયા અને દક્ષિણ દ્વીપો.

પાતાગોનિયાને ચિલી દેશ પોતાના તાબાના ગણે છે. તેમાં જંગલી લોક સિવાય બીજી વસ્તી નથી.

દક્ષિણના દ્વીપો—તેરા દેલ ફૂરગો, સ્તેનન દ્વીપ, ફાક્લાંદ દ્વીપો, અને દક્ષિણ જાર્જિયા. તેરા દેલ કુઓગો કેટલાક ટાપુઓ મળીને થયેલા છે. એ ટાપુઓ અને પાતાગોનિયાના દક્ષિણ કાંઠા વચ્ચે મારગેલનની સામુદ્રધુની છે. શ્રાક્લાંદ દ્વીપો ઇંગ્લાંડને તાબે છે. પરંતુ સદરહુ દ્વીપોની ધેડે એમાં પણ વસ્તી થાડીજ છે.

તેરા દેલ કુઓગોના છેક દક્ષિણ ટાપુમાં હાર્ન બૂશિર અમેરિકાનું છેક દક્ષિણબિંદુ છે. હાર્ન બૂશિરની પાસેના ઘરિયો તોફાની છે. તેથી વ્યાપ્તાંતિક મહાસાગરમાંથી માસિક્રિક મહાસાગરમાં જે વહાણો જાય છે તેઓ કોઈ કોઈ વાર મારગેલન સામુદ્રધુનીમાં થઈને જાય છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઓશિયાન્યા.

પાસિફિક મહાભાગર મહેલા ઘણાક દ્વીપો ઓશિયાન્યામાં આવેલાછે. ઓશિયાન્યાના ચાર ભાગ થઈ શકે,— ૧ મલય-દ્વીપો, ૨ આસ્ટ્રેલોશિયા, ૩ મેક્રોનેશિયા, ૪ પોલીનેશિયા.

૧. મલયદ્વીપો.*

એનું ખીજું નામ પૂર્વમલય કે હિંદીમાર્કિપેલાગો કહેછે. એ ઓશિયાન્યાનો વાયવ્ય ભાગ છે.

નાના નાના ટાપુઓ સિવાય મલય ટાપુઓમાં દ્વીપોના પાંચ મોટા સમૂહ છે:—

સમૂહ.	મુખ્ય દ્વીપો.
(૧) સંદાદ્વીપો.	સુમાત્રા અને જાવા.
(૨) બોર્નિઓસમૂહ.	બોર્નિઓ.
(૩) સેલિવિસસમૂહ.	સેલિવિસ.
(૪) મોરુક્કા અથવા મસાલાના દ્વીપો.	આમ્બોયના.
(૫) ફિલિપ્પિન દ્વીપો.	લૂઝોન.

એ દ્વીપોની વસ્તીનો મોટો ભાગ મલય લોકોનો છે.

એ દ્વીપો અતિ રસાળ છે. સર્વ જાતિના મસાલા કે તેજના, ખાંડ, ખૂનદાણા, ડાંગર, ગળી, અને તમાકુ પુષ્કળ થાયછે.

(૧) સંદાદ્વીપો—મલય દ્વીપોની છેક પશ્ચિમે સુમાત્રા એટ મલય દ્વીપકલ્પની દક્ષિણે છે (હિંદીચીન જીઓ). એની અને મલય દ્વીપકલ્પની વચ્ચે મલાકાની સામુદ્રધુની છે. એ એટના ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે. તેમાંનાં એકીન અને સિઆક મોટાં છે. પરંતુ ધરેાપ્પરો એટ વલંદાને તામે છે. વલંદા લોકનાં મુખ્ય શહેર પદાંગ અને બેન્કુલીન છે.

* હાલમાં એનું નામ મલયેશ્યા પાડાયું છે.

જાગનો રસાળ બેટ સુમાત્રાની અનિકોલુમાં છે. એ બેંદ્રી-
પોની વચ્ચે સંદાની સામુદ્રીની છે. જાવા બેટ વલંદાના
તાબામાં છે. એ લોકની રાજધાની વાતેવિઆ છે.

સંદા દ્વીપોમાંના કેટલાક નાના ટાપુઓમાં પોર્તુગીઝનાં થાણાં છે.

(૨) બોર્નિઓસમૂહ—એ સમૂહમાં મોટામાં મોટા બોર્નિઓ બેટ
છે. એ બેટનો ધણાપરો ભાગ વલંદાને તાબે છે, પરંતુ સારા-
વાક પ્રાંત અને ઉત્તરે બોર્નિઓ ક્ષત્રીની પાસેનો 'લાલૂબન બેટ
ઇંગ્રેજને તાબે છે.

(૩) સેલીલીસસમૂહ—એ સમૂહમાં સૌથી મોટા સેલીલીસ વલંદાને
તાબે છે. મીનારો અને મક્લાસ્ટર મુખ્ય શહેરો છે. . . .

(૪) મોલુક્કા અથવા મસાલાના બેટ—એમાં ધણાપરો દ્વીપો પણ
વલંદાના તાબામાં છે. તાનો આમ્બોયના બેટ 'વેપારનું મુખ્ય
સ્થળ છે.

(૫) ફિલિપ્પેન દ્વીપો—એ મધ્ય દ્વીપોમાં છેક ઉત્તરે છે. એ-
માંના ધણાપરો ટાપુ સ્પેનના તાબામાં છે. મુખ્ય બેટ લૂઝોનની
રાજધાની માનિલા છે.

૨. આસ્ટ્રેલેશિયા.*

આસ્ટ્રેલેશિયા ઓશિયાન્યાનો નૈર્ઋત્ય ભાગ છે. એના મૂળ-
વતનીઓના કાળારંગપરથી એને મીલનેશ્યા પણ કહેછે. એ લોક,
મધ્ય લોકથી ભિન્ન છે. આસ્ટ્રેલેશિયામાં આસ્ટ્રેલિઆ, તાસ્માનિયા,
ન્યૂ જીલાંદ, ન્યૂ ક્વાલેડોનિયા, ન્યૂ હેબ્રીડીઝ, ફીજીદ્વીપો, સાલમાન બેટ,
ન્યૂ ગ્રિનલેન્ડ, ન્યૂ ગિની, ઇત્યાદિ આવેલાછે. એમાંના
પહેલા ત્રણમાં ઇંગ્રેજ વસેછે. જેમ ઉત્તર અમેરિકામાં એ
લોકે પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે, તેમ અહિં
પણ પોતાની ભાષા, રીતભાત, અને ધર્મ ચલાવ્યોછે.

(૧) આસ્ટ્રેલિયા—એને અસલમાં ન્યૂ હોલાંદ કહેતા. આખી
દુનિયામાં એ મોટામાં મોટા બેટ છે. એને કોઈ કોઈવાર અંડ

કહે છે. એનું ક્ષેત્રફળ યુરોપના ક્ષેત્રફળથી ૫ કહેવાય છે.

મુખ્ય સામુદ્રધુનીઓ—તારેસ એ આસ્ટ્રેલિયા અને ન્યૂ-ગિનીની વચ્ચે છે; અને શાસ સામુદ્રધુની આસ્ટ્રેલિયાને તાસ્માનિયાથી જુદા પાડે છે.

મુખ્ય અખાત—ઉત્તરે કાર્પેથરિયા અને દક્ષિણે આસ્ટ્રેલિઅનબેટ.

મુખ્ય સમુદ્ર—કોરલ સમુદ્ર આસ્ટ્રેલિયાના ધરિાન કાંઠાની અને સાલમાન દ્વીપ, ઇન્ડિયાદિની વચ્ચે છે. કોરલનેા અર્થ પરવાળાં છે. સાગરનું એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે દરિયાને તળીએથી નાનાં નાનાં જીવડાંએ ધીમે ધીમે પ્રવાળાંનાં ટેકરા બાંધે છે.

આસ્ટ્રેલિયા ઇંગ્લાંડને તામે છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરના તાબા હેઠળ એનાં જુદાં જુદાં પાંચ સંસ્થાનો કર્યાં છે, તેઓમાં ઇંગ્રેજ વસે છે. એ માંચ સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે:—

સંસ્થાન.	મુખ્ય રાહેર.
ક્વીન્સલૅન્ડ.	ત્રિસ્વેન.
ન્યૂ સૌથવેલ્સ.	સિડની.
વિક્ટોરિયા.	મેલબોર્ન.
દક્ષિણ આસ્ટ્રેલિયા.	આદેલેડ.
પશ્ચિમ આસ્ટ્રેલિયા.	પર્થ.

આસ્ટ્રેલિયામાં બહોળો વેપાર ચાલે છે. મુખ્ય નિકાસ ઊન, સોનું, તાંબું, કલઈ, સીસું, તેલ, ચરખી, ચામડાં, રૂ, ખાંડ, ધાન્ય, ઇન્ડિયાદિ છે. આસ્ટ્રેલિયામાંથી સરસ ઘોડા ભરતખંડમાં આવે છે.

(૨) તાસ્માનિયા—એને અસલ વાન્ દીમન્સ લૅન્ડ કહેતા. એની અને આસ્ટ્રેલિયાની વચ્ચે ખાસ સામુદ્રધુની છે. મહારાણીએ નીમેલા ગવર્નરના તાબા હેઠળ તાસ્માનિયા ઇંગ્રેજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય રાહેર હોબાર્ટૌન છે.

મુખ્ય નિકાસ—ઊન.

(૩) ન્યૂ જીલૅન્ડ—એ ઇંગ્લાંડ તાબાનું સંસ્થાન છે. આસ્ટ્રેલિ-

યાના અમિકોણુમાં આવેલા બે મોટા અને નાના નાના ઘણા દ્વીપાનું એ સંસ્થાન બનાવ્યું છે. ઉત્તર દ્વીપમાં વેલિંગ્ટન મુખ્ય શહેર છે.

મુખ્ય નિકાસ—બીન અને સોનું.

ન્યૂ જીલાંદમાં મૂળ વતનીઓની વસ્તી ઝાઝી છે, તેમને માઓરી કહે છે. આસ્ટ્રેલેશિયાના ખીળ મૂળ રહેવાશીઓથી તેઓ મેષ્ટ ગણાય છે અને ભલય લોકને મળતા આવે છે. ઘણા માઓરી લોક ખેતી કરે છે, અને કેટલાક ખીળે ઉદ્યોગ કરે છે.

આસ્ટ્રેલેશિયા માંહેલા ખીળ દ્વીપો વિષે થાડું જ કહેવાનું છે. કેટલાક દ્વીપોના રહેવાશીઓને પાદરીઓએ સુધાર્યા છે; પરંતુ ખીળ ટાપુઓમાં માત્ર જંગલી લોક વસે છે, અને તે ટાપુઓ વિષે હજી સ્વધી પૂરી તપાસ થઈ નથી. ન્યુ કયાલેદોનિયા ફ્રાન્સના તાબામાં અને ગ્રીન્ડ તથા ખીળ દ્વીપો ઇંગ્લાંદના તાબામાં છે. ન્યુગિની (અથવા પાપુવા) નામે મોટા બેટના કેટલાક ભાગ પર વલંદા દાવો કરે છે. અહિંથી એ લોક પીછાં, તેળના, છીપો, સુંદર લાકડાં, ઇત્યાદિ લાવે છે.

૩. મિક્રોનેશિયા.

મિક્રોનેશિયા* એ ઓશિયાન્યાના ઇશાન કોણુમાં છે. એમાં નાના નાના દ્વીપોના ઘણા સમૂહ છે, તેઓ પાસિફિક મહાસાગરમાં પથરાયલા છે.

મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે—

- (૧) બોનિન દ્વીપો જાપાનની દક્ષિણે.
- (૨) લાટ્રોન કે મારિયાન દ્વીપો પ્રિલિપ્પેનની પૂર્વે.
- (૩) વેલુ અને કારોલેન દ્વીપો લાટ્રોનની દક્ષિણે.
- (૪) માર્શલ દ્વીપો કારોલેન દ્વીપોની પૂર્વે.
- (૫) સાન્ડ્વિચ દ્વીપો. આ સમૂહનો હાવાઈ બેટ. મિક્રોનેશિયામાં સૌથી મોટો છે. સાંદ્રિય ટાપુઓનું મુખ્ય શહેર હોનોલુલુ છે તે ઓઆહુ બેટમાં છે.

* એટલે નાના દ્વીપો.

મિક્રોનેશિયા માંહેલા ટાપુઓની હવા સારી છે, અને જૂમિ રસાળ છે. લાદ્રોન ટાપુઓ સ્પેનને તામે છે. ત્યાંના રહેવા-શીઓ સ્થાનિઅર્થોની ઓલાદના છે, પરંતુ ખીજ ટાપુઓમાં મુખ્યત્વે ભલય વંશના લોક વસેછે. એ લોક પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ યુરોપ અને અમેરિકાના લોકના સહ-વાસથી ધીમે ધીમે સુધરતા ગયાછે. સાંદ્રિય ટાપુઓના રાજ-ઓ તથા તેની પ્રજાની માટી સંખ્યાએ ખ્રિસ્તધર્મ સ્વીકાર્યોછે.

૪. પાલિનીશિયા.

પાલિનીશિયા* અથવા દક્ષિણ સાગરના દ્વીપો ઓશિયાન્યાના અમિકોણમાં છે. પશ્ચિમથી પૂર્વસુધી એ ટાપુઓના મુખ્ય સમૂહ નીચે પ્રમાણે:—

- (૧) ફ્રેંદલી દ્વીપો.
- (૨) સામો અથવા વહાળવટીઓના દ્વીપો.
- (૩) કુકુ દ્વીપો.
- (૪) સોસયતી દ્વીપો.
- (૫) આસ્ત્રલ દ્વીપો.
- (૬) લો આર્કિપેલાગો.
- (૭) માર્કીસાસ.
- (૮) ઈસ્ટરદ્વીપ.

એ દ્વીપોની હવા સારી છે, અને જૂમિ રસાળ છે. લોક મુખ્યત્વે ભલય જાતના છે. તેઓ પ્રથમ જંગલી અવસ્થામાં હતા, પરંતુ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના પ્રયત્ને કરીને હજવે હજવે સુધારતા ગયાછે. સોસયતી દ્વીપોમાંના તાહિતિ બેટ અતિ સુંદર અને રસાળ છે. સોસયતી, માર્કીસાસ, અને લો આર્કિપેલાગો દ્વીપોપર કેંચ લોક દાવો કરેછે.

૧૮૮

